

Nasjonal identitet og universelt ideal? En ideologianalyse av Prahavårens «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Gorbatsjovs «Ny Tenkning»

Bård Henriksen

Masteroppgave i historie
HIS 4090, Høsten 2022
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo

Sammendrag

Tanken med denne masteroppgaven er å forsøke å belyse idegrunnlaget for reformkommunismene under Prahavåren i 1968 og Gorbatsjovs Ny Tenkning bredt, og se om det er mulig å gi disse en egen betydning i relasjon med ytre betingelser rundt kulturelle, økonomiske og maktpolitiske faktorer. Hvor viktig var ideologi, og på hvilken måte? Hva teller som ideologiske faktorer, og hvor vanskelig er det å skille disse fra ikke-ideologiske aspekter? Forskningsspørsmålet er om kan hevde at Ny Tenkning og sosialisme med et menneskelig ansikt hadde forankring i nasjonal identitet, og framholdt de samtidig en slags ide om mobilisering rundt universelle fremtidsorienterte idealer? For å belyse dette spørsmålet foretar jeg en komparativ analyse av de to reformkommunismene under den kalde krigen.

Forord

Jeg ønsker å takke min veileder Øystein Sørensen for god veiledning og interessante diskusjoner. Denne oppgaven er dedikert til mine barn Mia og Matheo.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	ii
Forord.....	iii
Innholdsfortegnelse	iv
Kapittel 1. Introduksjon.....	1
Bakgrunn, problemstilling og avgrensning for oppgaven	1
Tidligere forskningsarbeid/ historiografi.....	4
Oppgavens struktur.....	7
Kilder og metode	9
Kapittel 2. Introduksjon til Prahavåren og Ny Tenkning.....	12
Historiske hovedlinjer i Tsjekkoslovakias historie 1948-1968, med vektlegging av kommunistpartiets rolle i denne.....	12
Utgangspunktet for Praha-våren sett gjennom konstruktivistiske (idemessige) forklaringer.....	18
Historiske hovedlinjer i Sovjetunionens historie 1985-91, med vektlegging av Gorbatsjovs innenlandske politiske atferd.....	23
Kapittel 3. Idéanalyse av Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt»	29
Ideanalyse av Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt». Ideologien under Praha-våren knyttet opp mot såkalt humanistisk marxisme, sett i lys av Tsjekkoslovakias sosiale og kulturelle historie.....	34
Humanistisk marxisme vs. reformkommunismens Aksjonsprogram.....	40
Ideanalyse av Praha-vårens «Sosialisme med et menneskelig ansikt», knyttet opp mot teknologi og vitenskapsutvikling. Økonomisk utvikling som en viktig katalysator for denne vektleggingen av reformpolitikken.....	48
Ideanalyse av Praha-vårens «Sosialisme med et menneskelig ansikt», knyttet opp mot nasjonalitetsspørsmålet rundt Tsjekkia og Slovakia. Føderalisering som demokratiprosess?	52
Kapittel 4. Ny tekning og perestrojka. Gorbatsjovs reformkommunisme som ikke lot seg gjennomføre.....	57
Litt om Ny Tenkning sett i lys av dets ideologiske utgangspunkt.....	57
Ny Tenkning og dens rolle og betydning for utviklingen av Sovjetunionens innenrikspolitiske linjer.....	58
Ny Tenkning og Gorbatsjovs idealistiske syn på verden, og Sovjetunionens rolle i den.....	64
Kapittel 5. Komparasjon mellom Gorbatsjovs «Ny Tekning» og Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt».....	82
Hvor viktig var ideologi?.....	86
Innebar reformkommunisme et ønske om legitimering gjennom det universelle?.....	92
Kapittel 6. Konklusjon.....	98
Litteraturliste.....	101

Primærkilder.....	101
Sekundærkilder	102

Kapittel 1. Introduksjon.

Bakgrunn, problemstilling og avgrensning for oppgaven

Tanken med denne masteroppgaven er å forsøke å belyse idegrunnlaget for reformkommunismene under Prahavåren i 1968 og Gorbatsjovs Ny Tenkning bredt, og se om det er mulig å gi disse en egen betydning i relasjon med ytre betingelser rundt kulturelle, økonomiske og maktpolitiske faktorer.

Hvor viktig var ideologi, og på hvilken måte? Hva teller som ideologiske faktorer, og hvor vanskelig er det å skille disse fra ikke-ideologiske aspekter?

Et av hovedargumentene for nedtoningen av ideologi under Prahavåren og Gorbatsjovs Ny Tenkning, settes i sammenheng med antakelsen at det kommunistiske lederskapet ikke egentlig trodde på marxist-leninismen lengre, og at ideologi bare var et tomt ritualisert middel for legitimering overfor egen befolkning¹. I begynnelsen av 1990-tallet var dette narrativet populært. Mot slutten av tiåret var det igjen blitt vanligere å vektlegge den ideologiske betydningen av kommunismen i Øst-Europa under den kalde krigen, og med det har forståelseshorisonten rundt reformprosessene blitt mer utfyllende. Både materialistiske og idemessige (konstruktivistiske) forklaringer brukes i relasjon med hverandre, men også mot hverandre². På hvilke ben stod Prahavårens «sosialisme med et menneskelig ansikt» under Aleksander Dubčeks regime og Gorbatsjovs Ny Tenkning? I forsøket på å belyse dette blir forskningsspørsmålet følgende:

Kan man hevde at Ny Tenkning og «sosialisme med et menneskelig ansikt» i hovedsak hadde forankring i nasjonal identitet, og/eller framholdt de samtidig en slags ide om mobilisering rundt universelle, fremtidsorienterte idealer?

Det ideologiske aspektet kommer til å stå sentralt. I en forlengelse av denne ønsker jeg å finne ut hvorvidt disse reformforsøkene av sosialisme kan plasseres utenfor eller i en nasjonal grunnfortelling med sine verdimål. Var reformpolitikken rettet framover og idealistisk med

¹ Václav Havel. «De maktesløses makt», I *Forsøk på å leve i sannhet: essays og taler, 1977-1990*, oversatt av Milada Blekastad (Oslo: Gyldendal, 1990).

Krzysztof Brzechczyn, «Polish Discussions on the Nature of Communism and Mechanisms of Its Collapse: A Review Article». *East European Politics and Societies* 22, nr. 4 (1. november 2008): 828–55. <https://doi.org/10.1177/0888325408316535>.

² Margarita Petrova, «The End of the Cold War: A Battle or Bridging Ground Between Rationalist and Ideational Approaches in International Relations?» *European Journal of International Relations* 9, nr. 1 (2003): 115–63. <https://doi.org/10.1177/1354066103009001158>.

globale perspektiver slik marxistisk ideologi etterstreber, og/eller var ønsket samtidig å hente nåtiden tilbake og la nasjonen stå i sentrum?

Opphørte den kommunistiske identiteten som lineær utvikling, eller utgjorde den sykliske tilbakevendingen like mye et søk etter det universelle i mennesket og til røttene i sosialismen, som til nasjonal nostalgi?

I forskningsspørsmålet er det noen begrep jeg ønsker å avklare nærmere, da de vil framstå som sentrale i oppgaven.

«Nasjonal identitet» er ofte definert psykologisk som en følelse av å tilhøre et utvidet samfunn eller nasjon, samt en bevissthet omkring et «vi» versus «dem». Rupert Emerson definerte på 1960-tallet nasjonal identitet som «a body of people who feel that they are a nation»³. Med dette utgangspunkt ble den velkjente sosiale identitetsteorien til John Turner og Henri Tajfel utviklet rundt 20 år senere. Jeg finner denne som anvendelig for hvordan jeg forstår nasjonal identitet sett i relasjon til den atferd som ble utøvd av de kommunistiske reformpolitikere i Tsjekkoslovakia i 1968, og i Sovjetunionen siste halvdel av 1980-tallet. Den sosiale identitetsteori hevder at nasjonal identitet inkluderer både følelse og selvkategorisering⁴. Individet inkorporerer seg selv i en større enhet hvor man ønsker å delta og handle. Men følgende må påpekes. Det har blitt hevdet av enkelte forskere innenfor nasjonalitetsspørsmål, at nasjonalismeaspektet i tidlig marxistisk tenkning ikke var vektlagt utfyllende nok⁵.

«Universelle idealer». Idealene utgjør en forsterket variabel av verdier, og kan på samme måte som verdier ha universell gyldighet når de gjelder for alle, uansett bakgrunn. Et enkelt ideal kan relativiseres, i motsetning til de universelle idealene som til gjengjeld er vanskelig å plassere innenfor de ulike kategoriene. I min oppgave er det en vesentlig faktor å forsøke å fremheve de idealer under reformprosessene som blir værende eller bestående over tid. Hvilke idealer eller verdier framstår som sentrale og like for de ulike aktørene i det sosiokulturelle- og politiske samfunnet? På hvilken måte hadde ideene under Prahavåren innflytelse og påvirkningskraft på idekonseptet til Ny Tenkning? Kort sagt, hvilke ideer er det som favner bredt over tid, og hvilken interaksjon er det eventuelt mellom slike ideer og statsatferd? Jeg

³ Rupert Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics* 22, nr. 1 (februar 1960): 3–28. <https://doi.org/10.2307/2126586>.

⁴ John C Turner, og Penelope J. Oakes. «The Significance of the Social Identity Concept for Social Psychology with Reference to Individualism, Interactionism and Social Influence». *British Journal of Social Psychology* 25, nr. 3 (1986): 237–52, <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1986.tb00732.x>.

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. (London: Verso, 1991).

velger å forstå det komplekse universelle i ideer og verdier ut fra Shalom Schwartzs modell⁶. I Schwartzs klassifikasjonssystem er universelle verdier relatert til ulike behov fra det grunnleggende biologiske til samfunnsmessige knyttet til nasjonal sikkerhet og følelse av samfunnsmessig tilhørighet.

«Ny Tenkning» er et helt sentralt begrep rundt Mikhail Gorbatsjovs reformkommunisme. Den er ofte relatert til hans utenrikspolitiske reformprogram, og målbærer globale vyer og verdier omkring en ny verdensorden. En idealistisk og demokratisk verdensorden hvor Sovjetunionen skal spille en viktig rolle. Disse var relatert til globale problemer, felles internasjonal sikkerhet og avhengighet⁷. Idekonseptet i Ny Tenkning hadde røtter tilbake til det akademiske miljøet på 1960-tallet, men ble først en del av Sovjetunionens nasjonale sikkerhet i 1986. Noen ganger går Gorbatsjovs samtlende utenrikspolitiske og innenrikspolitiske reformprogram inn under begrepet Ny Tenkning. Den innenrikspolitiske dimensjonen av reformene er godt kjent som perestrojka (omstrukturering, ombygging) og glasnost (åpenhet, offentliggjøring). I stedet for å forholde meg til hvert av begrepene, velger jeg å slå de sammen under benevnelsen Ny Tenkning. Utover 1990-tallet er dette dessuten blitt vanligere i internasjonal forskning.

«Sosialisme med et menneskelig ansikt» er et mer vagt begrep som tidlig ble brukt for å omtale reformprosessene under Prahavåren fra januar til august måned i 1968. Det var samfunnsviteren Radovan Richta som først brukte dette begrepet, og er fremdeles i dag forstått som ideplattformen for Tsjekkoslovakias reformprogram under Aleksander Dubčeks regime. Elles ønsker jeg å nevne at jeg bevisst bruker begrepene sosialisme og kommunisme synonymt med hverandre, slik de også gjøres i kildemateriale og i forskning, og blant sentrale aktører under Prahavåren og i Ny Tenkning. Til slutt er det verdt å nevne at «humanisme» som begrep ble først vanlig rundt 1840⁸. Da ble mennesket plassert i sentrum av samfunnet hos de intellektuelle i deres forskning og virksomhet.

Med tanke på tematisk og tidsmessig avgrensning ønsker jeg i hovedsak å forholde meg til de idemessige perspektivene rundt reformpolitikken, og følgelig blir materialistiske forklaringer

⁶ Shalom H. Schwartz, «Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?» *Journal of Social Issues* 50, nr. 4 (1994): 19–45. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x>.

⁷ Jeff Checkel, «Ideas, Institutions, and the Gorbachev Foreign Policy Revolution». *World Politics* 45, nr. 2 (1993): 271–300. <https://doi.org/10.2307/2950660>.

Deborah Welch Larson, og Alexei Shevchenko, «Shortcut to Greatness: The New Thinking and the Revolution in Soviet Foreign Policy». *International Organization* 57, nr. 1 (2003): 77–109. <https://doi.org/10.1017/S0020818303571028>.

⁸ Jacques Le Goff, *The Medieval Imagination* (University of Chicago Press, 1992), 17.

som makt- og sikkerhetspolitikk, økonomisk stagnasjon etc., mindre vektlagt. I tillegg vil jeg ikke utbrodere nasjonalismeaspektet og nasjonalitetsspørsmålet vidt, men prøve å samle det innenfor det ideologiske perspektivet rundt marxistisk og sosialistisk statsatferd. Jeg vil foreta en ideologisk analyse av Prahavåren i 1968, og utviklingstrekkene forut for den på 1960-tallet. Selv om 1980-tallet er Ny Tenknings tidsperiode, vil jeg også her se på dets mulige opprinnelse under 1960-tallet, samt dets ettermæle i nåtid. Et gjennomgående tema og kilde til problemer for legitimeringen av reformpolitikken var opprettholdelsen og betoningen av kommunistpartienes maktmonopol. Hvordan kunne frihetsidealene og ønsket om aktiv folkelig deltakelse under den humanistiske sosialismen forenes med et slikt maktmonopol⁹? Dette kommer inn under hvilke mål og virkemidler ulike aktører i reformprosessen satte seg. De utgjorde aldri noen ensartet gruppe, men tilpasset seg de ide- og samfunnsmessige betingelsene som forelå.

Tidligere forskningsarbeid/ historiografi

Det er skrevet mye om Prahavåren og enda mer om Gorbatsjov og hans reformideer. Prahavåren omhandler et av de viktigste historiske hendelsene under den kalde krigen, mens Gorbatsjov og hans reformprosess for å redde sosialismen settes i sammenheng med, og ofte som en helt avgjørende faktor for den kalde krigens avslutning. Men det er verdt å merke seg at det finnes knapt noe forskningsarbeid hvor disse vurderes i en relasjonell kontekst¹⁰. Det til tross for at de gjerne har blitt sammenliknet med hverandre¹¹. Etter 1990 skulle man kanskje anta at det ville foreligge et plausibelt komparativt element mellom de to reformkommunismene som kunne innby til en åpning for nye teoretiske perspektiver, gjennom f.eks. sammenlikning som metode. Det har knapt forekommet.

Tradisjonelt sett har forskningsarbeidet rundt Praha-våren hatt fokus på realpolitiske orienteringer, og mindre på de idemessige bestanddelene av dette forsøket på en humanistisk

⁹ Se f.eks. Zdeněk Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*. (London: C. Hurst & Co., 1980), 62 -63.

¹⁰ Et unntak er: Mikhail Gorbachev, og Zdeněk Mlynář. *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. Oversatt av George H. Shriver. (New York: Columbia University Press, 2002).

Karel Kouba, «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev's foreign policy». *Politologica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, nr. 5 (2006): 171–94.

¹¹ Fredo Arias-King, «Perestroika Began in Prague: Interview with Yevgeny Ambartsumov: Part I». *Demokratizatsiya (Washington, D.C.)* 17, nr. 4 (2009): 373-.

sosialisme. Sted og tid har kanskje bidratt til dette perspektivet og historieoppfatningen. Prahavåren pågikk under den kalde krigen med geopolitisk rivalisering. Etter 1990 og kommunismens fall ble arkivene åpnet, og følgelig ble tilgangen til primærkilder som tidligere ikke hadde vært tilgjengelig stor. Dette er noe jeg selv har kunnet dra nytte av. Av spesiell verdi er en samling av dokumenter fra Praha-våren som ble utgitt i bokform 1998. Denne kom til gjennom et samarbeid mellom det nasjonale sikkerhetsarkivet i Washington og den tsjekkiske stiftelsen Prague Spring 1968¹².

På 2000-tallet foreligger det i bokform flere samlinger i form av essays og analyser hvor forskerne har tatt i bruk de siste åpnete primærkildene¹³. I innhenting av primærkilder har også Arkivet for tsjekkisk samtidshistorie vært nyttig. Innholdet er naturligvis på tsjekkisk (som jeg kan lese), men mye av dette er også oversatt til engelsk. Det ideologiske partiprogrammet til det tsjekkoslovakiske kommunistpartiet kalles Aksjonsprogrammet, og inneholder fem deler med innhold fra hvert samfunnsområde. Jeg har forholdt meg til den politiske delen, «Mot Utviklingen av Sosialistisk Demokrati, et Nytt System for Politisk Retning i Samfunnet», skrevet av juristen og den sentrale politikeren Zdeněk Mlynář¹⁴. Problemene eller dilemmaet i denne omhandler refleksjonene rundt partiets maktmonopol og folkelig engasjement og frihetsbetingelser i en såkalt humanistisk sosialisme. Aksjonsprogrammet er vag og tvetydig her.

Den tsjekkoslovakiske sikkerhetstjenesten StB, ødela store deler av sitt arkiv i november 1989.

Ellers er det mye sekundærlitteratur, realpolitiske analyser i tidsskrift og bøker som er gitt både før og etter 1990. Mye av denne orienterer seg rundt spørsmålet hvorfor Sovjetunionen valgte å intervensere og avslutte Prahavåren i august 1968. Jeg har verdsatt noen av klassikerne som med sine kreative analyser har satt sitt preg på forskningsspørsmål og refleksjoner rundt Prahavåren¹⁵. Som en fellesnevner kan det nok hevdes at etter åpningen av

¹² Jaromir Navratil og Antonín Benčík, red. *The Prague Spring, 1968*. (Budapest: Central European University Press, 1998), 1- 591.

Denne inneholder 138 dokumenter (primærkilder) som er satt opp kronologisk fra juni 1967 til april 1969. Dette er både tsjekkoslovakiske og sovjetiske kildemateriell. I tillegg inneholder den 2 dokumenter relatert til Sovjetunionens beklagelse etter kommunismens fall.

¹³ Kevin McDermott, og Matthew Stibbe, *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion* (Springer, 2018).

Günter Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, red. *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. (Lanham, MD: The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2010).

¹⁴ Zdeněk Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress». I *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*. (London: C. Hurst & Co., 1980).

¹⁵ Kieran Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*. (Cambridge: University Press, 1997).

arkiv og kildematerialet i Tsjekkoslovakia, så framkalles et bilde av en kommunistisk elite i Tsjekkoslovakia som genuint synes å tro på den kommunistiske ideologi, og muligheter å reformere denne.

Som sagt foreligger det mye litteratur og forskning omkring Gorbatsjovs reformkommunisme, Ny Tenkning. Mye av denne er satt i sammenheng med internasjonale forhold. Den er mer retningsorientert til den kalde krigens problemlinjer, internasjonal sikkerhetspolitikk og demokratiutvikling i Sovjetunionen og Øst-Europa. Et sentralt spørsmål relateres til Sovjetunionens endelikt og den nye globale verdensorden etter 1991. På 1980-tallet utkom det litteratur som i større grad tok for seg selve innholdet av reformpolitikken innad i Gorbatsjovs rike.

Etter 1992 dreide perspektivet seg til Russlands nye rolle globalt, samt en akademisk debatt hvorvidt Sovjetunionens kollaps skyltes mangel på realpolitisk instinkt og de materialistiske betingelser, eller om det var noe i ideene og Gorbatsjovs visjoner som bidro til de hurtige endringene og dets endelige kollaps¹⁶. Jeg kommer i mitt perspektiv til å forholde meg mest til det siste, men også ha et blick til det realpolitiske aspektet. Ideologi ser ut til å være Gorbatsjovs drivkraft, men det skjedde en utvikling over år. Dette vil jeg forsøke å framvise gjennom en hermeneutisk tolkning av noen av hans viktigste ideologiske taler. Hans tale fra den 27. Partikongress til Sovjetunionens kommunistparti i februar 1986, er pragmatisk og inneholder lite ideologi. Gorbatsjovs tale om ideologisk retning under et plenarmøte i Sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti den 18. februar 1988 har et klart leninistisk og universelt budskap¹⁷. Det Sovjetiske Kommunistpartiets programuttalelse under den 28. Partikonferanse i juli 1990 er nøkternt med tanke på reformprosessen innad i Sovjetunionen, mens viljen og ønsket for internasjonal legitimering og rollefunksjon fremdeles er til stede¹⁸.

Vladimir V. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*. Soviet and East European Studies. (Cambridge Eng.: University Press, 1971).
Gordon H. Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1976).

¹⁶ Vladislav Zubok, «Gorbachev and the End of the Cold War: Perspectives on History and Personality». *Cold War History* 2, nr. 2 (2002): 61–100. <https://doi.org/10.1080/713999954>.

Jaques Lévesque, *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. (University of California Press, 1997).

¹⁷ Mikhail Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988». *Novostis forlag*, (1988).
Nasjonalbiblioteket.
[https://www.nb.no/search?q=oaiid:"oai:nb.bibsys.no:990937106584702202"&mediatype=bøker](https://www.nb.no/search?q=oaiid:).

¹⁸ CPSU Congress. «CPSU Programme Statement, July 1990». I *Soviet Society under Perestroika*, redigert av David Stuart Lane, 2nd ed. (London, New York: Routledge, 1992).

Jeg har et bilde for meg at talene vil frambringe en klarere vurdering av ideenes rolle, rettet mot et universalistisk perspektiv, enn de vi finner i det tsjekkosllovakiske Aksjonsprogrammet. Samtidig er konsensus med egen befolkning en livsbetingelse for reformideenes varighet og gjennomføringskraft. Gorbatsjovs utgangspunkt var like fullt rettet mot det leninistiske elementet av opplyst politisk lederskap og en lineær linje styrt av betingelsene under historisk materialisme. Gav dette en egen kraft til Gorbatsjovs tilsynelatende ideologiske driv? Det tematiske spennet mellom de realpolitiske og idemessige/konstruktivistiske vurderingene av Ny Tenkning er ganske synlig i sekundærlitteraturen som tar for seg Gorbatsjovs reformpolitikk.

Generelt sett har man kanskje antatt at en del av det tidligere arbeidet rundt marxistisk ideologi har måttet orientere seg i skjæringspunktene av positivistiske betraktninger på den ene siden, hvor forklaringer har samme oppbygging og helhetsinnhold (dialektisk materialisme fordrer historiens indre logikk) og på den andre siden av hermeneutisk tolkningsarbeid¹⁹. Ved gjennomgåelse av det meste av forskningsarbeidet rundt reformkommunismen i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen vises det klart bilde. Nesten all forskning er foretatt under en hermeneutisk prosess, hvor det er forsøkt å innhente mening og hensikt bak aktørenes handlingsmønster, og ingen metodisk monisme.

Oppgavens struktur

En vesentlig del av denne oppgaven vil inneholde et komparativt strukturert element ved seg, hvor de kommunistiske reformprosessene i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen vurderes både hver for seg og opp mot hverandre. Forsøket er å finne mønstre og orden mellom disse, men også ulikheter. I hovedsak er oppgaven en ideologianalyse av reformkommunismen under den kalde krigen mellom to nasjoner som i utgangspunktet hadde ulik kulturell, sosioøkonomisk og politisk bakgrunn. Jeg håper å finne ut om disse ulikhetene bidrar med historiske perspektiver som hjelper med å forklare fenomenene «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning.

Oppgavens tittel henspiller til tema, men bare vagt til problemstillingen jeg ønsker å knytte meg opp til. I forskningsspørsmålet antyder jeg de to nasjonenes felles styresett som

¹⁹ Se generelt om forholdet mellom positivisme og marxisme i: Richard York og Brett Clark, «Marxism, Positivism, and Scientific Sociology: Social Gravity and Historicity». *The Sociological Quarterly* 47, nr. 3 (1. august 2006): 425–50. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2006.00052.x>.

ideologisk legitimert og begrunnet gjennom troen på den historiske materialismens gyldighet i å løse nasjonenes materielle, økonomiske og politiske forhold. De opererer i et fasttømret sosialistisk fellesskap, selv om historisk bakgrunn og nasjonal forankring er forskjellig. Hvordan innvirker og gjenspeiles en slik forskjellighet på forståelsen og atferd rettet mot hver av disse fremtidsorienterte ideologier med sine antatte universalistiske vyer?

I kapittel 2, tar jeg for seg den historiske utviklingen i hvert av landene, først og fremst atskilt. Der det er klare felles trekk vil jeg framheve dette. I dette kapitlet ønsker jeg å belyse det historiske utgangspunktet for Prahavåren og Ny Tenkning, finne fram til de viktigste historiske linjene. Slikt sett vil kapitlet bli todelt.

Her vil selve ideologiaspektet være sekundært, det er de materialistiske betingelsene som utheves. Problemet blir selve utvelgelsen og prioriteringen av hva jeg måtte vurdere som viktig og mindre viktig. I denne utvelgelsesprosessen vil jeg både lene meg til tidligere realhistoriske betraktninger og utvelgelser, men enda viktigere blir det å heve blikket mot egen problemstilling og intensjon med denne oppgaven. Utvelgelsen vil ha et subjektivt element over seg, men målet er også at den like fullt framstår som relevant.

Kapittel 3, vil først og fremst inneholde en ideanalyse av «sosialisme med et menneskelig ansikt». Her skal den vaghet som ofte reflekteres rundt denne reformideen forsøkes å gjøre bedre rede for. I de fleste utlegninger av Prahavåren er «sosialisme med et menneskelig ansikt» ofte blitt brukt som et slags fyndord, uten dypere innhold. Etter 1989 er selve begrepet gjerne brukt som merkelapp på Prahavåren, mens selve ideologien bak blir ansett som eklektisk og tømt for innhold. Men hadde ikke denne et legitimeringsaspekt over seg i 1968? Dette kapitlet blir tredelt. I første del sees «sosialisme med et menneskelig ansikt» i lys av elementer rundt humanistisk marxisme, og de tsjekkosllovakiske kulturelle og sosiale tradisjonene. I den andre delen vurderes den gjennom den teknokratiske dimensjonen. Økonomi, teknologi og vitenskapsutvikling var vesentlig i utviklingen av reformkommunismen. Nasjonalitetsspørsmålet og føderalisering som demokratiprosess mellom Tsjekkia og Slovakia omtales i siste delen. Føderaliseringen av Tsjekkoslovakia var det eneste som ble bestående etter Prahavårens reformprosess.

Kapittel 4, tar for seg Ny Tenkning og Gorbatsjovs reformforsøk som ikke lot seg gjennomføre, men som likevel satte et stort avtrykk etter seg både nasjonalt og internasjonalt. Der Prahavårens endelikt skapte en fortelling rundt nasjonal heroisme, men også samling

rundt utopiske idealer, deler Ny Tenkning det siste elementet, men ikke det første. Ny Tenkning medførte til Sovjetunionens kollaps.

I mitt teoretiske perspektiv rundt Ny Tenkning kommer jeg ikke til å vektlegge denne forestillingen av en utopisk eller naiv dimensjon. Da mitt mål er å utforske denne ytterligere vil et slikt utgangspunkt være lite fruktbart, og legge klare føringer på min tilnærming. Min tilnærming i kapittel 4 vil være en analyse av et utvalg taler fra partiprogram fra det sovjetiske kommunistpartiet. Disse tar for seg idemessige eller ideologiske forestillinger rundt Gorbatsjovs økte idealistiske syn på verden, samt Sovjetunionens rolle i den. Kapitlet vil ha en utenrikspolitisk orientering. De universelle utsiktene er vektlagt. Det samme er det smale aktørspespektet.

Kapittel 5 utgjør selve komparasjonsdelen av min oppgave. Det sentrale her er vurderingen av ideologiens betydning for «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning. I forlengelsen av denne vurderingen vil jeg ønske å forklare om reformkommunismen inneholdt et mål om legitimering gjennom det universelle, og i så fall på hvilken måte, globalt og nasjonalt eller begge deler. Her spiller kompleksiteten omkring maktutøvelse og humanisme inn.

Helt til slutt vil jeg komme med en kortfattet konklusjon med utgangspunkt i forskningsspørsmålet i innledningen.

Kilder og metode

I gjennomgangen av oppgavens struktur har jeg trukket fram noen måter jeg ønsker å organisere min oppgave på. Det jeg ikke nevnte spesifikt er at jeg vil ta i bruk kvalitativ tekstanalyse, ved siden av komparativ analyse som metode. Det forekommer mange tvetydigheter i kilder og tekst, kanskje spesielt når det kommer til ideologisk innhold. Gjennom en hermeneutisk tilnærming der målet er å oppnå mening i tekstene gjennom tolkning av disse, så er det viktig å ha avklart på hvilken måte dette skal gjøres på. En måte er å ta i bruk en såkalt kvalitativ teknikk som f.eks. tekstanalyse²⁰. En slik analyse fordrer at vi finner forklaring i tekstene, ikke bare beskrivelse. Ofte er slike forklaringer etablerte, de bekrefter gamle funn. Det trenger ikke være noe galt med det, men funnene kan også skyldes historikerens utgangspunkt eller etablerte forståelseshorisont. Vi er sjelden verdinøytrale. Like fullt bør vi ideelt sett etterstrebe å sikte mot ny erkjennelse eller ny sammenheng.

²⁰ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*. 2. utg. (Oslo: Universitetsforlaget, 1999), 175 – 182.

Tekstanalyse handler først om å forstå ordene i sin nakne form, hva tekstene sier i seg selv. Dernest er steget i analysen å knytte teksten til konkrete aktører eller opphavsmenn, og tolke hva de ønsker eller intenderer å si. Prahavåren og tiden under Ny Tenkning omfatter komplekse sosiale prosesser, med mange ulike aktører som har sine egne agendaer og intensjoner. Likevel aner jeg at det idemessige innholdet av reformene og deres forbindelseslinjer er mer sentrert rundt få aktører, og følgelig er tekstanalyse velegnet. Hva kilder fra ideologiske partiprogram sier, kommer jeg til å vie plass til.

Det siste og endelige steget er å se i hvilken kontekst de befinner seg i. Dette vil alltid være en utfordring. I tekstene rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning håper jeg gjennom komparativ analyse å finne både en sammenheng, som ellers kanskje ville være vanskeligere å avdekke hver for seg. Selvsagt er det også et ønske å finne ulikheter og særtrekk. Målet er å oppnå en bredere forståelse eller narrativ av det idemessige i disse reformprosessene.

Ny Tenkning og «sosialisme med et menneskelig ansikt» er i seg selv ustabile kategorier, men med komparativ analyse som metode håper jeg kunne besvare forskningsspørsmålet som inneholder to komponenter. Jeg hadde som mål å unngå en uheldig enten/eller dikotomi i dette forskningsspørsmålet og heller se det universelle og det nasjonale med utgangspunkt i en større syntetiserende helhet, men samtidig se mulighetene for at de to enkeltdelene, det universelle og det nasjonale, kan frambringe nyttig kunnskap.

Min forhåndsteori er at forskjellen mellom Ny Tenkning og «sosialisme med et menneskelig ansikt» er deres betoning av ulike aspekter av det emansipatoriske humanistiske elementet i det universelle appellen som marxismen besitter. Selv om Ny Tenkning er mer rettet utad, som en global visjon, så finner også sistnevnte det universelle i sin humanistiske sosialisme, men med en annen forankring i autentisk marxisme. Ny Tenkning var toppstyrt og revolusjonært. Var den et forsøk på marxistisk globalhistorie i moderne tid?

Da Gorbatsjovs utenrikspolitiske rådgiver Genadij Gerasimov på slutten av 1980-tallet ble spurt hva som skilte Prahavåren og Sovjetunionens reformkommunisme svarte han 20 år. Men kanskje var det mer som skilte? Eller, kanskje kreves en annen vinkling? Kan det tenkes at Ny Tenkning ikke begynte i Praha, men at det var der den ble umuliggjort? At det var der troen på reformkommunismen ble ødelagt.

Det problematiske med idemessige forklaringer er empiriske bevis og implementeringen av disse i ulike sammenhenger. Det er lettere å hevde at ideer betydde noe, enn å forsøke å forklare hvordan de betydde noe.

Kapittel 2. Introduksjon til Prahavåren og Ny Tenkning.

Historiske hovedlinjer i Tsjekkoslovakias historie 1948-1968, med vektlegging av kommunistpartiets rolle i denne

Etter den 2.verdenskrigs slutt i 1945, overtok en koalisjon av liberale, borgerlige partier makten sammen med sosialdemokratene og kommunistpartiet. Kommunistpartiet ble dominerende, men ikke enerådende i de knappe tre årene Nasjonal Front eksisterte²¹. I februar 1948 tok det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet, sammen med noen støttepartier på venstresiden, all makt i Tsjekkoslovakia. Internasjonalt hadde det kjølige forholdet mellom de tidligere alliansepartnerne under den 2.verdenskrig utviklet seg til en kald krig, og Kreml hadde siden høsten 1947 presset Praha til å velge side. Det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet under ledelse av Klement Gottwald begynte da å mobilisere for en maktovertakelse²². Den 25.februar 1948 godkjente den borgerlige presidenten Edvard Beneš oppsigelsene til de demokratiske ministerne på borgerlig side, og den nye regjeringen ble nå dominert av representanter fra kommunistpartiet.

Den tsjekkosllovakiske økonomien ble nasjonalisert og det politiske liv ensrettet etter Stalins modeller. Kreml kom til å kontrollere utviklingen i Praha, spesielt første halvdel av 1950-tallet. Terroren kom til å prege disse årene. Kirken og ikke-kommunistiske politikere og intellektuelle var blant de første ofre for politiske skueprosesser uten rettslig grunnlag. Senere ble sentrale kommunistledere selv ofre for disse fabrikkerte skueprosessene, den mest kjente var nestlederen i partiet, Rudolf Slanský, som ble hengt sammen med 10 andre i desember 1952²³. Blant ofre for stalintiden var jøder og slovakiske politikere spesielt hardt rammet. I 1953 døde både Stalin og Gottwald og Antonín Novotný ble den nye lederen for det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet. I 1956 holdt Sovjetunionens leder Nikita Khrustsjov sin tale ved partikongressen hvor Stalins ugjerninger ble fordømt, men noe avgjørende oppgjør med Stalintiden våget ikke Novotný seg ut på. De påbegynte oppmykningene i kjølvannet av Khrustsjovs tale ble lagt på is etter oppstandene i Ungarn i oktober/november 1956.

²¹ Hans Renner, *A History of Czechoslovakia since 1945* (London: Routledge Kegan & Paul, 1989), 4 – 8. Mary Heimann, *Czechoslovakia: The State That Failed* (New Haven, Conn: Yale University Press, 2009), 150 – 176.

²² Renner, *A History of Czechoslovakia since 1945*, 8 – 11.

²³ Karel Kaplan, *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945-1948* (C. Hurst & Co. Publishers, 1987).

Opprettholdelse av ro og stabilitet ble de overordnede målet i østblokken. På begynnelsen av 1960-tallet ble Novotný og hans støttespillere innhentet av fortiden.

Den nye statsforfatningen i Tsjekkoslovakia i 1960 definerte at nasjonen var et fullt utviklet kommunistisk samfunn. I korthet innebar det at nasjonen var blitt klasseløst, og følgelig var behovet for en antagonistisk klassekamp ikke lengre relevant. Dette utgangspunktet hadde stor betydning for den senere utformingen og idegrunnlaget for reformprosessene under Praha-våren.

1963 er av enkelte definert som det symbolske året da Praha-våren egentlig startet, bl.a. med Kolder-kommisjonens offentliggjøring av de politiske skueprosessene som fabrikkerte²⁴. Dette året ble Franz Kafka-konferansen avholdt, og den overveiende sosialistiske intelligentsiaen markerte seg i samfunnsdebatten i spørsmål rundt fremmedgjøringen av individet i samfunnet, også i sosialistiske samfunn. Debatter og oppmerksomhet omkring såkalt humanistisk marxisme økte, og fikk betydning i det ideologiske kommunistiske narrativet.

I tillegg ble en forsinket debatt om avstalinisering av Tsjekkoslovakia og rehabiliteringen av dens politiske ofre igangsatt. Novotný var tvunget å manøvrere, og måtte ofre noen av sine nærmeste støttespillere som Viliam Siroký og Karol Bacílek. Sistnevnte ble erstattet som partiets førstesekretær i Slovakia av Alexander Dubček. Dubček styrket snart sin maktbase i Slovakia, og angrep Novotný og hans nærmeste kamper for pragosentrisme og ignorering av slovakiske forhold. Dubček lyktes med å sverte sine motstandere i Praha ved bl.a. å lette på pressesensuren i de slovakiske områdene²⁵. Utover det framsto han som en relativt moderat reformpolitiker fram til 1968²⁶.

1963 var også året hvor alvoret rundt den økonomiske stagnasjonen i Tsjekkoslovakia ble brakt på banen. Den økonomiske 5-års planen måtte oppgis, og behovet for en massiv omlegging av planøkonomien, som tidligere hadde vektlagt ineffektiv og miljøskadelig tungindustri, ble igangsatt av flere teknokratisk-orienterte økonomer innen kommunistpartiet. Nytt system av økonomisk styrelse (Nová soustava řízení národního hospodárství), ble

²⁴ Heimann, *Czechoslovakia: The State That Failed*, 218 – 219.

²⁵ Alexander Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, Oversatt av Per Malde (Oslo: Aschehoug, 1993), 100 – 104.

²⁶ Mary Heimann, «The Scheming Apparatchik of the Prague Spring». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1717–34. <https://doi.org/10.1080/09668130802434323>.

igangsatt under ledelse av Ota Šik²⁷. Programmet ble godkjent av Sentralkomiteen i kommunistpartiet 1965, men det var intern motstand i ledelsen²⁸.

I korte trekk var det en ny generasjon som begynte å få innflytelse i lederposisjoner innen det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet fra tidlig 1960-tallet. Dette var menn som hovedsakelig var født fra sent 1910-tallet til tidlig 1930-tallet. Majoriteten var i 40-årene. Mange var progressive, men ikke alle. Den store gruppen av intellektuelle forfattere og kunstnere tilhørte også denne generasjonen. Det var denne generasjonen som skulle markere seg under Praha-våren.

Ved midten av 1960-tallet var Tsjekkoslovakia mer åpent og liberalt enn de fleste kommunistiske landene i Øst-Europa, samtidig som deler av lederskapet kom til makten under stalinismen tiåret før. Det ga grobunn for splid internt. Samtidig ble Slovakia-spørsmålet mer prekært, og et pressmiddel liberale brukte mot Novotný, men som også hindret Novotný støtte hos konservative slovakere som ellers sto han nærmere ideologisk. Høsten 1967 ble maktkampen internt i den splittede partiledelsen igangsatt. På mange måter fikk Novotný nådestøtet da Sovjetunionens leder Bresjnev erklærte seg nøytral til striden under et besøk til Praha i desember 1967²⁹. Kreml hadde indirekte gitt godkjennelse til et lederskifte. Den 5. januar 1968 ble den moderate slovaken Aleksander Dubček ny partileder i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet.

De neste 8 månedene skulle Tsjekkoslovakia gjennomføre en sosial og politisk reformutvikling som ingen hverken forutså og langt mindre hadde lagt opp til. Praha-våren overrasket alle, og for et Kreml hvor stabilitet og forutsigbarhet var en forutsetning for og ensbetydende med å kunne stole på sine alliansepartnere, så burde ikke intervensjonen 21. august ha vært overraskende. Like fullt var det få som forutså denne. Historiske kilder som i dag er åpne viser at hverken USA eller Dubčeks støttespillere tilsynelatende forutså en slik utvikling³⁰. Men unntak fantes³¹. Hva som skremte Kreml til å ta denne avgjørelsen, en

²⁷ Ota Šik, «*Praha-våren*»: *perestrojkaen som forsvant: erindringer*. Oversatt av Zdenka Lejonová, Anne-Marie Smith, og Jon Alfred Smith (Bergen: J. W. Eide, 1988), 107 – 115.

²⁸ Renner, *A History of Czechoslovakia since 1945*, 38.

²⁹ Kieran Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*. (Cambridge: University Press, 1997), 63 – 64.

³⁰ Jaromir Navratil, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red., «Cables from the Czechoslovak Ambassadors in London and Washington on U.S. Reactions to the Situation in Czechoslovakia, August 10–12, 1968», in *The Prague Spring, 1968*. (Central European University Press, 1998).

³¹ Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, red., «Appendix 3: 'Secret' Memorandum: Eugene V. Rostov to Dean Rusk, 10 May 1968», in *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. (Lanham: Lexington Books, 2010).

Donald P. Steury, «Strategic Warning: The CIA and the Soviet Invasion of Czechoslovakia», i *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler (Lanham: Lexington Books, 2010).

avgjørelse som mange har ment bidro til å delegitimere det sosialistiske prosjektet i Øst-Europa de neste tiårene, har vært gjenstand for stor debatt. Hovedspørsmålet rundt Prahavåren er knyttet til dette intervensjonsspørsmålet, og mindre til idegrunnlaget for selve reformkommunismen i 1968.

Natt til 21. august 1968 ble Tsjekkoslovakia invadert av fem allierte Warszawapaktland uten å møte militær motstand. Operasjon Donau som var dets kodenavn, ble møtt med massiv sivil motstand hvor Tsjekkoslovakias befolkning viste sin fordømmelse, samtidig med sin støtte til sitt eget politiske lederskap. Også internasjonalt ble denne invasjonen fordømt, og bidro i tillegg til en legitimeringskrise i den sosialistiske leiren. Partiledelsen for det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet, med Alexander Dubček i spissen, ble selve symbolet og håpet for motstandskampen. Invasjonen hadde blitt initiert for å stoppe den kommunistiske reformprosessen som ble omtalt om «sosialisme med et menneskelig ansikt».

Denne reformprosessen ble som nevnt igangsatt på begynnelsen av 1960-tallet, men akselererte da Dubček og deler av et nytt lederskap overtok den 5. januar 1968. Det vil si, fram til begynnelsen av mars måned var det relativt få tegn på hva som skulle komme, tilgjengelige kilder i dag indikerer bare mindre splid mellom Praha og Moskva til å begynne med³². Det første tegnet innad i partiledelsen på en ny og mer radikal reformvilje i Praha ser man bl.a. i Josef Smrkovskýs avisartikkel i Rude Pravo den 9. februar, «Jak nyní dál» (hva ligger foran oss)³³. Smrkovský maner her til vilje for å konkret gjennomføre reformer og ikke bare snakke, samt et ønske om å få aktivert arbeidere i denne prosessen.

I mars begynner prosessen å avskaffe sensuren, akselerere rehabiliteringsprosessen av de som ble ofre for stalinismens ugjerninger på 1950-tallet, slovakiske krav om reorganisering etter føderasjonsprinsipper, organisering av nye politiske organisasjoner og partier utenfor kommunistpartiets regi. I dagene mellom 1-5.april holder Sentralkomiteen i kommunistpartiet et plenums møte hvor Aksjonsprogrammet blir godkjent. Dette programmet inneholdt retningslinjer for det kommende reformarbeidet som kommunistpartiet ønsket å drive fram. 8. april blir den reformvennlige Oldřich Černík statsminister. Flere reformvennlige politikere får betydningsfulle stillinger i løpet av april, bl.a. Josef Smrkovský som blir formann i parlamentet. Samtidig begynner flere av Dubčeks støttespillere fra januar å vise mer avstand

³²Jaromir Navratil, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red., «Letter from Leonid Brezhnev to Alexander Dubček Inviting a ČSSR Delegation to the USSR, March 16, 1968», i *The Prague Spring, 1968*. (Central European University Press, 1998).

³³Jaromir Navratil, Antonín Benčík, Václav Kural, Marie Michálová, og Jitka Vondrová, red., «Document No.9: 'What Lies Ahead,' by Josef Smrkovský, February 9, 1968», i *The Prague Spring, 1968*. (Budapest: Central European University Press, 1998).

til akselereringen av reformprosessen. Noen av disse får sentrale roller etter intervensjonen 21. august. Fra april måned blir utviklingen i Praha og Bratislava vurdert som entydig negativ i Moskva, Øst-Berlin, Warszawa og Sofia. Warszawamøtet mellom «de fem» den 14-15. juli sementerer viljen og samholdet for en mulig militær og politisk inngripen for å stanse Prahavåren.

Etter tilsynelatende vennskapelige samtaler i den slovakiske landsbyen Čierna nad Tisou mellom det tsjekkosllovakiske Presidiet og det sovjetiske Politbyrået, blir de enige om å holde multilaterale samtaler med de øvrige fire sosialistiske «brødre nasjonene» i Bratislava 3. august, samt å undertegne et kommunike. I løpet av samtalene i Bratislava, gis Politbyråmedlemmet Piotr Sjelest i hemmelighet et «invitasjonsbrev», undertegnet av flere tsjekkosllovakiske toppledere, hvor det appelleres om assistanse for å avverge en «kontrarevolusjon». Under tre uker senere kom «hjelpen».

Militært ble invasjonen en suksess, men politisk sett var fiaskoen klar etter få timer. I løpet av juli måned hadde Kreml i all hemmelighet inngått en avtale med konservative skikkelser i den tsjekkosllovakiske partiledelsen om at de skulle overta og reversere reformpolitikken etter invasjonen. Legitimeringen av denne skulle kunngjøres av de konservative tsjekkosllovakiske partitoppene i et møte i Presidiet den 20. august gjennom dette «invitasjonsbrevet» som ble overlevert Kreml den 3. august³⁴. Både den massive folkelige motstanden samt de taktiske feilgrep gjorde det svært vanskelig for denne konservative grupperingen å gripe makten i landet. De fikk kalde føtter³⁵.

For Kreml ble løsningen å bortføre Dubček og andre sentrale tsjekkosllovakiske politikere til Moskva, hvor de etter press og harde forhandlinger underskrev Moskvaprotokollen som dikterte de sovjetiske krav og betingelser³⁶. Dubček og andre sentrale politikere fra Prahavåren fikk fortsette i sine maktposisjoner. Et reelt ønske om å bevare deler av reformprogrammet sammen med mer opportunistiske elementer, var medvirkende for å forklare dette knefallet for Kreml³⁷. I april 1969 ble Dubček tvunget til å gå av som partisjef.

³⁴ Jaromir Navratil, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red., «The “Letter of Invitation” from the Anti-Reformist Faction of the CPCz Leadership, August 1968», i *The Prague Spring, 1968*. (Central European University Press, 1998).

³⁵ Zdeněk Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism* (London: C. Hurst & Co, 1980), 146-151.

Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 188 - 197.

³⁶ Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*, 146 – 259.

³⁷ Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*, 146 – 259.

Peter Ruggenthaler og Harald Knoll, «The Moscow ‘Negotiations’: ‘Normalizing Relations’ between the Soviet Leadership and the Czechoslovak Delegation after the Invasion», i *The Prague Spring and the Warsaw Pact*

Høsten 1969 hadde et nytt politisk lederskap konsolidert seg rundt de konservative. Også tidligere sentrale reformtilhengere fortsatte i sine maktposisjoner, etter å ha oppgitt sin linje fra året før. Den såkalte normaliseringsperioden påbegynte og Tsjekkoslovakia så få endringer helt til fløyelsrevolusjonen bidro til det tsjekkosllovakiske kommunistpartiets fall i november 1989.

Hva er utgangspunktet for Prahavåren? Noe entydig svar finnes ikke. Men sammenhengen mellom politiske, sosiale og økonomiske faktorer sett i relasjon til intern maktkamp er av betydning. Også en kulturell og intellektuell nyorientering relatert til en generell legitimering av det ideologiske systemet spiller en stor rolle. Sistnevnte element overlapper delvis det første aspektet, men har også en mer selvstendig eller frittstående basis i forklaringen av Prahavåren. Den siste vil jeg fordype nærmere i neste underkapittel.

Den kalde krigen og rivaliseringen mellom Stalin og Tito framskyndet og avdekket spenningen mellom den sosialistiske internasjonalismen og den etniske tsjekkiske og slovakiske nasjonalismen.

Selve hovedspørsmål for historikere etter 1968 har tradisjonelt vært «hvorfors Kreml valgte å invadere Tsjekkoslovakia for å stoppe Prahavåren?». Historikeren Kieran Williams konkluderer med at Kreml følte at de ikke kunne stole på Dubček og hans menn, og at nettopp det var den overveiende årsaken³⁸. De stadig brutte løftene fra Praha og manglende vilje og evne til å iverksette tiltak for å reversere utviklingen utover 1968, ble avgjørende. Denne mangelen på tillit betydde kanskje mer enn det faktiske innholdet av «sosialisme med et menneskelig ansikt». Williams realpolitiske konklusjon er overbevisende, men også tradisjonell.

Mitt utgangspunkt er mer om hvordan og hvorfor det nokså diffuse idegrunnet rundt Prahavåren bidro til å skape slikt et samfunnsmessig engasjement og stemning av håp i så store lag av befolkningen. Og om dens innenlandske appell, like mye som dens vestlige orientering utgjorde en slags legitimeringstrussel for de kommunistiske makthaverne i Moskva og de andre «østblokklandene». Dette aspektet rundt Prahavåren framstår fremdeles som uavklart og underfortalt.

Invasion of Czechoslovakia in 1968, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler (Lanham: Lexington Books, 2010).

³⁸ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 36 – 38.

Utgangspunktet for Praha-våren sett gjennom konstruktivistiske (idemessige) forklaringer.

Forbindelseslinjer mellom politikk og det å gjøre den idemessig operativ i samfunnet har gjerne spilt en mindre sentral rolle når man skal forsøke å forklare reformprosesser i de tidligere kommunistregimene i Øst-Europa. Langs hvilke linjer oppstår nye tankesett og hvordan kan disse potensielt bidra til dannelsen av en mer helhetlig ideologi?

Det var reformiver i kommunistpartiet, men denne ble ikke intensivert mellom 1963-1967. I tillegg utgjorde lederskapet i kommunistpartiet før og etter januar 1968 hovedsakelig de samme personene. Et avgjørende skille ble prosessen for å oppheve sensuren. I forlengelsen av denne dukker spørsmålene om legitimiteten rundt kommunistpartiets hevd på maktmonopolet. Det er her bruddet med de foregående 20 årene inntreffer, og at Prahavåren blir et internasjonalt fenomen. Samtidig hadde «sosialisme med et menneskelig ansikt» et preg av en slags emansipatorisk nasjonalt orientert sosialisme.

I en slik kontekst, hvor man ikke umiddelbart så noen tegn på de kommende omveltningene, så er det nærliggende å anta at det i utgangspunktet ikke lå noe helt nytt, ideologisk sett, eller en slags «iboende kraft» i denne humanistiske sosialismen, utover dette nasjonale preget.

Da er det lettere å nedtone betydningen av Prahavåren og heller sette den i en annen ramme, som f.eks. å se den i sammenheng med den kalde krigen og den internasjonale bipolare verdensorden. I en slik debatt mellom materialister og idealister blir gjerne ideer sett i slags relasjonelt forhold til maktutøvelse og dets «beskaffenhet». Ideer mister og vinner relevans sammen med de bevegelser den knyttes opp til. Ved Prahavårens endelikt, svant litt av relevansen til dets idemessige aspekter.

Slik ble også skjebnen til Gorbatsjovs Ny Tenkning litt over 20 år senere. Hendelser som Prahavåren og Gorbatsjovs reformpolitikk rundt Ny Tenkning synes på en måte å miste noe av sin håndgripelighet, og da kan utveien være å sette den inn i en større og mer konkret ramme. Problemet er at konsekvensene ved å samordne det idemessige med realpolitisk «substans», er nettopp forminskningen av førstnevnte, bl.a. fordi dens «kausale legitimitet» er langt vanskeligere å anskueliggjøre.

Det som virkelig skiller hendelsene i Tsjekkoslovakia 1968, fra hendelsene i Ungarn i 1956 og Polen 1980/81, er nettopp hvor betydningsfulle disse idemessige og intellektuelle forbindelseslinjene var for forståelsen av begivenhetene i Praha og Bratislava. Alle disse tre begivenhetene har elementer av spontanitet over seg hvor utviklingen går raskere enn

myndighetene klarer å kontrollere. Like fullt har Prahavåren en annen forankring. Viljen til forandring var grunnet i et ønske om å bevare det sosialistiske systemet og hvor det nasjonalistiske aspektet bygget på muligheten å forenes med befolkningen i Tsjekkoslovakia, men også å stå som forbilde for andre internasjonalt. Uttrykket «sosialisme med et menneskelig ansikt» understreket at den fungerende sosialismen under Moskva ikke var god nok. Den var mangelfull, og den tsjekkoslovakiske varianten var en bedre variant.

Opphevelsen av sensuren vekket sterk mistro og bekymring i Moskva og blant partitoppene i andre østblokkland. Etter åpning av arkivmateriale som tidligere ikke var tilgjengelig, så bekreftes tidligere opplysninger at noen av de fremste kritikerne av Praha-vårens første fase var den polske partilederen Wladislav Gomulka og den øst-tyske Walter Ulbricht³⁹.

Politbyrået i Kreml synes å ha vært mer nølende til utviklingen i Tsjekkoslovakia. Bresjnev og hans såkalte kollektive lederskap hadde fremdeles beholdt elementer fra tøværperioden fra tidlig 1960-tallet, hvor bl.a. ideene rundt «utviklende sosialisme» fremdeles levde.

Framtidstroen og utvikling av sosialismen var først og fremst teknologisk rettet, men stalinismens brutalitet skulle heller ikke få gjenta seg.

Ifølge Jiri Valenta var det ingen «duer» eller «hauker» hos den sovjetiske ledelsen⁴⁰. Valenta er en tradisjonell representant for de såkalte realistene i internasjonal politikk. Han ser på aktørsperspektivet og maktperspektivet mellom aktørene. Āestmir ČísarĀ var den tsjekkoslovakiske partitoppen som hadde hovedansvaret for ideologiske spørsmål. Han ble i Čierna nad Tisou kritisert av sin sovjetiske motpart Mikhail Suslov for det «ideologiske kaoset» Praha-våren hadde frambrakt. For Valenta utgjorde den største bekymringen for Moskva nettopp dette avviket fra leninismen. En eventuell demokratisering av det tsjekkoslovakiske partiet og samfunnet ville bety en avideologisering, i Moskvas øyne. For mange reformvennlige tsjekkoslovakiske kommunister og intellektuelle var det kanskje motsatt? Prahavåren handlet om en revitalisering av marxismen og sosialismen, men med det utgangspunkt at leninismen ikke var tilpasset sentraleuropeiske samfunn. Kanskje var det her Praha og Moskva ikke kunne forenes?

Allerede på vårparten etablerte KGB «arbeidskontakter» med pro-sovjetiske fraksjoner innen det tsjekkoslovakiske kommunistpartiet. I tillegg startet de en sverte- og

³⁹Jaromir NavratĀl, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red., «Transcript of the Warsaw Meeting, July 14–15, 1968 (Excerpts)», i *The Prague Spring, 1968* (Central European University Press, 1998).

Jaromir NavratĀl, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red., «Cable to Moscow from Soviet Ambassador to Warsaw Averki Aristov Regarding WĀdysĀaw Gomulka's Views on the Situation in Czechoslovakia, April 16, 1968», i *The Prague Spring, 1968* (Central European University Press, 1998).

⁴⁰Jiri Valenta, *Soviet intervention in Czechoslovakia, 1968: anatomy of a decision* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991), 170.

desinformasjonskampanje i samarbeid med den sovjetiske ambassaden i Praha, hvor målet var å eliminere reformutviklingen, bl.a. ved å fore partitoppene i Kreml med informasjon som passet til dette formålet. Et av de mest brutale utslag av denne kampanjen var planene om å likvidere russiske kvinner gift med tsjekkosllovakiske menn, og legge skylden på «kontrarevolusjonære» tsjekkosllovakiske grupper som samarbeidet med Vesten. Dette skulle «legitimere» påskuddet for invasjon og få Dubček-regimet styrtet. Denne kampanjen fikk kodenavn Khodoki, og ble aldri gjennomført⁴¹. KGBs leder, Jurij Andropov synes å ha vært ideologisk rettet, hvor åpenhet og reformer utgjorde en trussel for den sovjetiske form for sosialisme. Han hadde også vært kritisk til Khrustsjovs reformpolitikk. Gomulka og Ulbrichts uvilje anes kanskje gjennom mer realpolitiske linjer, og i faren for smitteeffekten fra nabolandet.

Hva var så forløpet for dette frisleppet av sensuren, og som hadde så vidtgående konsekvenser for utviklingstrekkene til Praha-våren? Søken etter autentisitet spiller en betydelig rolle. Det var viktig å få avklart fortiden, og dens forbrytelser. En av de mest framtrede politiske tenkerne i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet var Zdenek Mlynář. Han er også hovedarkitekten bak de politiske reformideene i Aksjonsprogrammet som ble framlagt av kommunistpartiet i april 1968. Mlynář hevdet i sine memoarer at hengivne kommunister først må overbevises av nødvendigheten av forandringer. Dette er en lang intellektuell prosess full av indre konflikter, i tillegg til at en hevdelse av forandringer kunne utgjøre en fare for ens egen karriere⁴².

Tidlig på 1960-tallet hadde en ny generasjon kommunister begynt å få innflytelse på det politiske og intellektuelle liv i det tsjekkosllovakiske samfunnet. De hadde gått gjennom en modningsprosess gjennom det turbulente 1950-tallet. Denne nye generasjonen hadde en annen bagasje enn de som hadde hatt makt og innflytelse under den stalinistiske perioden. Det var denne generasjonen som ble fremtrede gjennom 1960-tallet.

Mlynář tilhørte denne generasjonen. En generasjon som bidro sterkt til å tilføre sosialismen i Tsjekkoslovakia nye perspektiv og tankesett. Men, for reformkommunister som Mlynář, Dubček og Císař måtte reformarbeidet baseres på kunnskap og ideer framfor emosjoner, og et

⁴¹ Nikita Petrov, «The KGB and the Czechoslovak Crisis of 1968: Preconditions for the Soviet Invasion and Occupation of Czechoslovakia». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler (Lanham: Lexington Books, 2010) 52-53.

⁴² Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*, 24-53.

kjerneproblem var å få ideene rundt reformkommunismen relevante og «operative». En begrenset reformkommunisme vil ofte framstå som begrenset i møte med samfunnets forventninger. Den tsjekkiske forfatteren og kritikeren Antonín Liehm målbærer disse forventningene i en artikkel i den tsjekkiske ukeavisen Literární Listy den 13. juni 1968: «Det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet bærer ansvaret for alle de 20 år siden februar 1948, og for all sykdom og forbrytelser i samfunnet», «kommunistpartiet opprettholder sin ledende rolle selv om de hverken har en moralsk eller politisk rett til å gjøre det». Bresjnev referer bl.a. til Liehms utsagn i sin tale og kritikk av Prahavåren i Čierna nad Tisou, foran forsamlingen av tsjekkosllovakiske og sovjetiske partitopper⁴³.

Bresjnev berører dermed spørsmålet som Liehm stilte om farene og utfordringene når reformkommunismen i seg selv ikke vurderes som hele løsningen av folket, men like fullt er veien til samfunnets ønske om større frihet. Det samme dilemmaet skulle Gorbatsjov møte på senere.

Fantes det en tro på, eller en idemessig forestilling om at folket, eller en majoritet av befolkningen ville bidra til å legitimere kommunistpartiets maktmonopol? Kunne partiet opprettholde åpenhet og samtidig autoritet? Ja, denne idemessige forestillingen fantes, og den kom til å utgjøre selve grunntanken til det tsjekkosllovakiske kommunistpartis programerklæring for «sosialisme med et menneskelig ansikt». Alternativet, en nedstengning av åpenhet, ville vært å skru klokken tilbake og følgelig frambrakt en delegitimering av reformkommunismens egen status og autoritet. Den politiske suksessen til Prahavåren var betinget av at retningen til «sosialisme med et menneskelig ansikt» kom både fra under (folket), og fra kommunistpartiets ledelse. I tillegg måtte de sammenfalle, slik at partiets ledende rolle i samfunnet garanterte for det sosialistiske framskrittet.

Kort sagt, selve paradokset til «sosialisme med et menneskelig ansikt» er hvordan denne humanistiske sosialismen ble forsøkt legitimert helt motsatt av de vestlige demokratiske grunnprinsipper rundt maktfordeling og pluralisme i politiske beslutningsprosesser.

Konsensus med folket skulle oppnås gjennom en slags gjensidig forståelse av at Partiet viste hva folket trengte. Tolkningen av dette er uforståelig uten å vektlegge spørsmålet om reformpolitikkerne var ideologisk drevet. De var forankret i troen på leninistiske grunnprinsipper og marxistisk didaktisk materialisme. Spørsmålet er hvorfor Kreml ikke

⁴³ Jaromir Navratil, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Speeches by Leonid Brezhnev, Alexander Dubček, and Aleksei Kosygin at the Čierna Nad Tisou Negotiations, July 29, 1968 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968* (Central European University Press, 1998), 287.

godkjente forutsetningene for dette ideologiske legitimeringspotensialet rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt». Ifølge den russiske historikeren Vladislav Zubok ble «tro på sosialismen» lagt til sides og ansett som en trussel mot den sovjetiske enheten under Bresjnev etter 1968. Også Tsjekkoslovakia ble da underlagt denne sovjetiske patriotismen. Sosiale kategorier som «arbeidere» og «bønder» ble nå omtalt som progressive pro-sovjetiske elementer i Tsjekkoslovakia. Pro-sovjetisk ble sammenstilt med sosialistisk og kommunistisk⁴⁴.

Uansett ble det avgjørende å imøtekomme samfunnets ønsker og forventninger og samtidig evne å ha makten til å styre beslutningsprosessene. Fordrer ikke dette en tilnærmet full konsensus innad i kommunistpartiet, hvor uenighet og personlig fiendskap ville være ødeleggende for både partiet og dets reformprosjekt? Da er det store spørsmålet om reformkommunistene i Tsjekkoslovakia egentlig utgjorde slik en ensartet og forent gruppe? Det er mange tegn på at de ikke var det, men det er et spørsmål jeg lar jeg ligge åpent til neste kapittel, hvor jeg skal betrakte dette nærmere.

På en annen side framstår nettopp et slags pluralistisk bilde av Prahavåren som et paradoks til denne interne rivaliseringen, hvor nettopp møtet mellom de reformvillige i partiledelsen og folket under Prahavåren frambrakte ideer om en slags universell sosialisme og et potensielt globalt sosialistisk forbilde. Fantes dette internasjonale ambisjonsnivået hvor begrepet «sosialisme med et menneskelig ansikt» appellerte til slike forestillinger?

Eller bar Praha-våren mer preg av å være en slags nasjonalkommunisme hvor målet var en legitimering overfor folket ved en delvis frigjøring fra Moskvas grep? Blant reformkommunistene og i intellektuelle kretser på 1960-tallet fikk nasjonsbegrepet økt innflytelse på bekostning av klasseaspektet. I det egalitære tsjekkoslovakiske samfunnet var «klassefienden» og kampen mot den blitt vag og nærmest irrelevant, og framsto mer som et slagord fra den kompromitterte stalintiden. Men det er fremdeles et åpent spørsmål om ideologiens gjennomslagskraft hadde svekket seg, eller om den «ideologiske uklarheten» i Tsjekkoslovakia nettopp bidro til en ny oppmerksomhet og utforskning av sosialismen som ide. Dette er et spørsmål jeg kommer til å se nærmere på i neste kapittel. Her vil både det nasjonale og internasjonale aspektet stå sentralt. På noen måter er dette et identitetsspørsmål

⁴⁴Vladislav Zubok, «Soviet Society in the 1960s». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. (Lanham: Lexington Books, 2010).

hvor bl.a. «sosialisme med et menneskelig ansikt» blir sett i relasjon med humanistisk marxisme vs. fremmedgjøring.

Frislippet av sensuren åpnet i alle fall opp mulighetene for utviklingen av «sosialisme med et menneskelig ansikt», men dets intellektuelle utgangspunkt startet under Antonín Novotnýs regjeringstid. Novotný selv var ingen pådriver. Pådriverne var krefter som sto i motsetning til han. «Sosialisme med et menneskelig ansikt» står i et slags motstandens tegn. Det var i Slovakia de første oppmykningene i pressen og blant intellektuelle oppsto, og skytset var rettet mot Praha.

Kan det hevdes at endringer av sensurens funksjon gjennom årene fra 1963 til 1968, indikerer en slags ideologiske vandring som gjenspeiler en samfunnsutvikling? I 1963-64 ble oppmykning av sensuren i Slovakia et maktmiddel for Dubček og hans slovakiske tilhengere mot Praha, mens opphevelsen av denne sensuren i 1968 både ble brukt som et maktmiddel mot politiske motstandere, men også i et samspill for å balansere ulike interesser/meninger/ekspertise innad i partiet, og i møtet med resten av samfunnet? I dette møtet var den store utfordringen å forsone en slags «humanistisk sosialisme» med frihetsaspektet slik den ble forstått i liberale vestlige demokratiske systemer. Dette var Prahavårens store dilemma, både i et nasjonalt og i et internasjonalt perspektiv, under den kalde krigen. Utgjorde dette forsøket på en «humanistisk sosialisme» en egen (tredje vei) mellom liberale, vestlige styringsformer og den sovjetiske kommunismen? Eller var den bare en variant av sistnevnte, hvor det originale var at de hentet ideer og impulser fra førstnevnte? Er det noe i ideene til «sosialisme med et menneskelig ansikt» som kan belyse hvilken retning den ville tatt om den hadde fått lov å bestå? Henger det et slør over Prahavåren i distinksjonen mellom hjemlig eller internasjonal ideforankring?

Historiske hovedlinjer i Sovjetunionens historie 1985-91, med vektlegging av Gorbatsjovs innenlandske politiske atferd.

Mikhail Gorbatsjov overtok posisjonen som det sovjetiske kommunistpartiets nye generalsekretær i mars 1985. Det var alderen som umiddelbart ble det mest iøynefallende med denne nokså ukjente lederen av verdens nest største militærmakt. Med sine 54 år tilhørte Gorbatsjov en annen generasjon enn de som hadde styrt Sovjetunionen de siste tiårene. Siden Leonid Bresjnevs død i november 1982, hadde ytterligere to generalsekretærer blitt valgt og avgått med døden etter lengre sykdom.

Jurij Andropov var ansett som den som i realiteten styrte Sovjetunionen de siste av Bresjnevs leveår. Denne forhenværende KGB-lederen siden 1967, var delaktig i Gorbatsjovs

karrieremessige utvikling, og posisjonering. Gorbatsjov ble fullt medlem av det sovjetiske kommunistpartiets styrende organ, Politbyrået, i 1980. Interessant nok omtalte Alexander Dubček i sin biografi at han hadde hatt stor tro på Andropovs vilje til reformarbeid, og hevdet at han så for seg at Andropov kunne fått utrettet noe som liknet en større reformprosess, ikke ulikt den Gorbatsjov senere innførte, hvis han hadde levd lenger⁴⁵.

Allerede høsten 1983 var Andropov alvorlig syk, og fikk utrettet lite som generalsekretær. Men en hovedlinje stod nokså klar. Han ønsket mer åpenhet rundt den mangelfulle økonomiske utviklingen og den sosiale stagnasjonen. Ifølge Andropov hadde den historiske utviklingen av kommunismen stagnert under Bresjnev, og en full, sannferdig og åpen anerkjennelse av de vanskeligheter Sovjetunionen stod overfor var nødvendig. Kun da kunne man ta fatt på arbeidet med å videreutvikle og fullbyrde kommunismen målsetninger i Sovjetunionen.

Under Andropovs tale i Sentralkomiteens Plenumforsamling i juni 1983, vektla han for revisjonen av det nye partiprogrammet (fra den 26. Partikongressen 1981) at det var «elementer av isolasjon fra realitetene» i dette programmet. Han ønsket å ta tak i den faktiske situasjonen i landet og unngå ferdiglagede løsninger som ikke møtte de reelle utfordringene⁴⁶. Like etter ble Andropov alvorlig syk og døde året etter. Etterfølgeren, Konstantin Tsjernenko, dvelte i april 1984 også med ideen at fullbyrdelsen av «utviklet sosialisme» krevde realisme og praktisk håndtering. Da Tsjernenko døde året etter lå det kortene at den langt yngre Gorbatsjov hadde kursen rettet mot mer åpenhet rundt Sovjetunionens faktiske problemer, og et ønske om å utvikle sosialismen i «riktig retning», bort fra løgnene om den suksessfulle utviklingen av sosialismens vei til fullkommenhet under det sovjetiske kommunistpartiets ledelse.

Under Mikhail Gorbatsjov ble verden snart kjent med begrep som Glasnost og Perestrojka knyttet til reformprogrammet og den påbegynte politiske og sosiale utviklingen i Sovjetunionen. Glasnost handlet om de politiske demokratiseringsprosessene som skulle gi rom for større åpenhet i den offentlige sfæren. Perestrojka kan forstås som en form for sosial og økonomisk omstrukturering av samfunnet. Sosialismens utvikling var avhengig av kommunistpartiets legitimeringsgrunnlag. Denne veien gikk gjennom en nødvendig demokratiseringsprosess. I introduksjonen nevnte jeg at jeg kom til å bruke Ny Tenkning som samlebenevnelsen for de ulike elementene i Gorbatsjovs reformprosess, selv om dets

⁴⁵ Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 279 – 280.

⁴⁶ Stephen White, *Gorbachev in Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 5 –14.

hovedmål er rettet mot en ny global og human verdensorden. Ny Tenking handler om rehabilitering av kommunismen.

I likhet med Prahavårens reformpolitikere var hovedproblemet for Gorbatsjov hvilken rollefunksjon kommunistpartiet skulle spille i framtiden. Skulle grunnelementet i marxist-leninismen rundt kommunistpartiets «oppdragende og historisk betinget» ledende rolle i samfunnet utfordres som følge av en ønsket demokratisering av samfunnet? En grunnpilar i det sovjetiske leninistiske kommunistpartiet var ideen om «demokratisk sentralisme», at kommunistpartiets ledende rolle stod urokkelig fast og at den ifølge marxismen var historisk betinget i utviklingen av kommunismen. Kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet var irreversibelt, og et «ansvarlig» lederskap i partiet skulle styre. Dette var også Gorbatsjovs utgangspunkt, og dette prinsippet stod urokkelig hos han og hans rådgivere helt til 1988⁴⁷. Gorbatsjovs Ny Tenkning var idealistisk og elitestyrte. Omstruktureringen av det sovjetiske samfunnet handlet om effektivisering, styrking av kommunistiske idealer, og få kontroll med regionene og utbredt korrupsjon.

I årene mellom 1988 og 1990 skjer det en gradvis utvanning av disse ønskemålene. Ensrettingen rundt kommunistisk ideologi og dets maktutøvelse var med andre ord nært knyttet opp mot marxistisk-leninistiske prinsipper om partiets ledende rolle. I utgangspunktet synes det som om Gorbatsjov ønsket å opprettholde denne, men med et ønske om å gi den et nytt legitimeringsgrunnlag. Bortfallet av tvang var essensielt, men ønsket om å opprettholde kontrollen skulle gå veien om en slags ny moralsk orden basert på sosial og politisk konsensus. Ideelt sett skulle konsensus og pluralisme samordnes under kommunistpartiets ledelse. Sett utenfra kan denne idealistiske forestillingen sees på som om ikke naivt, så i alle fall som en vanskelig balansegang. Kanskje kan det hevdes denne balansegangen mellom pluralisme og konsensus baserte seg på en fortsatt tro på en slags sovjetisk kollektivismetankegang?

Det store paradokset her er at gjennom pluralismeaspektet med glasnost og større åpenhet i samfunnet, så åpnet det for en større desentralisering av makten. Gruppeidentiteten rundt f.eks. nasjonalitetsfølelser styrker seg på bekostning av sentrums ledelse. Et klart eksempel her er opprettelsen av den frie, nasjonale organisasjonen Sajudis i Litauen sommeren 1988. I desember 1989 åpnet kommunistpartiet i Litauen for å avskaffe klausulen i den litauiske konstitusjonen om partiets ledende rolle i samfunnet. Veien til flerpartisystem i denne

⁴⁷ David Stuart Lane, *Soviet Society under Perestroika* (2nd ed. London, New York: Routledge, 1992), 126 -130.

sovjetrepublikken var lagt⁴⁸. Men også til de kommende nasjonalitetskonfliktene som skulle bidra til Sovjetunionens oppløsning. Inkonsekvensen rundt Ny Tenkning er at istedenfor styre ovenfra så får man revolusjon fra under. Istedenfor en pluralisme som skulle styrke moral og den sosiale konsensus, så forsvinner denne tenkte organiske solidariteten i det sovjetiske samfunnet i løpet av 1990. Ny Tenkning var ment å skulle gi ny giv til systemet gjennom en forening av makt og frihet.

Hvilket utgangspunkt startet Gorbatsjov og hans mannskap ut fra i 1985? Og hvilke samfunnsmessige utviklingstrekk ble avgjørende for å kunne forstå utviklingen av Ny Tenkning utover 1980-tallet, både innad i Sovjetunionen og utad i den internasjonale sfæren? Gorbatsjovs utgangspunkt er den historiske arven fra de tre fundamentene det sovjetiske kommunistpartiet baserte sin maktposisjon på. Disse er til dels overlappende. Foruten om demokratisk sentralisme, så er prinsippet om sosialistisk internasjonalisme (gjenkjennbart gjennom Bresjnevdoktrinen) og kommunistpartienes ledende rolle helt avgjørende. Disse prinsippene var igjen bundet opp mot mekanismer hvor de ulike aktørene i kommunistpartiene i de såkalte østblokklandene var avhengig av Moskvas støtte. Dette var limet for Moskvas kontroll i Øst-Europa. Var Ny Tenkning uforenelig med denne historiske arven? Var den egentlig dømt til å mislykkes?

Gorbatsjov begynte gradvis mot slutten av 1980-tallet å svekke kommunistpartiets betydning og maktgrunnlag, samtidig som han igangsatte et forsøk på å styrke statlige institusjoner og organisasjoner. Maktkampen rundt reformprosessene i Sovjetunionen orienterte seg gradvis mer omkring effektivisering, ikke minst i beslutningsprosesser og avgjørelsesmyndighet. Et rigid og delvis konservativt partiapparat ble straffet, og mistet innflytelse. Det kollektive lederskapet i det sovjetiske kommunistpartiet svant gradvis hen.

I grove trekk gjorde som nevnt reformprosessene lite av seg det første året etter Gorbatsjovs overtakelse. Det var knyttet store forventninger til Gorbatsjovs tale til kommunistpartiets 27. partikongress i februar 1986. Men det kom lite konkret ut av denne, og i store trekk handlet talen om å sikre «akselerasjonen for økonomisk vekst», som var «nøkkelen til alle våre problemer, nåværende og langværende, økonomiske og sosiale, politiske og ideologiske, hjemlige og utenlandske, og i den, er eneste veien en ny sort av Sovjetisk sosialisme kan bli bygd»⁴⁹. Det var mindre konkret hvordan denne raske veksten skulle skje.

⁴⁸ V. Stanley Vardys, og Judit B. Sedaitis. *Lithuania: The Rebel Nation* (HarperCollins Publishers, 1997), 150 – 153.

⁴⁹ Fra Gorbatsjovs tale under den 27. partikongress i februar 1986.

Før 1987 omhandlet Gorbatsjovs reformpolitikk om relativt uklare og løse betraktninger rundt glasnost, perestrojka og uskorenje (akselerasjon). Først i januar 1987 fikk demokratizatsiya-begrepet innpass, og med det ga den mer fylde til glasnost og perestrojka. Demokratseringen skulle bidra til å involvere flere grupper av folket i beslutningsprosesser⁵⁰. Det er nå idegrunnlaget for Ny Tenkning finner et mer konkretiserende uttrykk. Perestrojka gikk fra å være en slags bevisstgjøringskampanje i 1985/86, til intensjon om oppbygging av et nytt system gjennom reformer, og med deltakelse fra både over og under.

Demokratiseringsaspektet gjennom deltakelse og mer åpenhet om reelle problemer, gjenkjennes i glasnostbegrepet, og utfyller perestrojka. Disse vide begrepene bidrar til å gi Ny Tenkning akkurat den dimensjonen som skulle komme til å kjennetegne Gorbatsjovs reformpolitikk de neste 3-4 årene. Forvarslet til denne endringen kom i oktober 1986, hvor Gorbatsjov nedtoner de antagonistiske klassekampinteressene til fordel for sosial og økonomisk utvikling.

Denne nye tiden ble formalisert gjennom de omfattende konstitusjonelle forandringene av Sovjetunionen som ble iverksatt som følge av de vedtak og reformtanker som ble igangsatt etter den 19. Partikonferansen til det sovjetiske kommunistpartiet i månedsskiftet juni/juli 1988. Den 1. juli fikk Gorbatsjov gjennomslag for organiseringen og oppbyggingen av et nytt lovgivende organ som skulle bidra til å separere kommunistpartiets og statens maktutøvelse. Denne nye organiseringen ble utarbeidet utover sommeren og høsten 1988. Som følge av Gorbatsjovs gjennomslag, skulle det opprinnelige Øverste Sovjet i det sovjetiske kommunistpartiet erstattes av Folkekongressen for Sovjetunionen. Folkekongressen ble formelt konstituert 25.mai 1989 og besto av 2250 seter, hvorav Kommunistpartiet beholdt i underkant av 2000 plasser mens uavhengige representanter utgjorde nær 300 personer. Dette var en viktig utvikling hvor kommunistpartiet deler politisk innflytelse med andre aktører. Rent konkret ble Folkekongressen tredelt, hvor de territoriale valgkretsene, de nasjonal territoriale valgkretsene og de all-sovjetiske sosiale organisasjonene fikk 750 representanter hver seg. Ut av Folkekongressens medlemmer skulle det velges et nytt Øverste Sovjet, bestående av 542 representanter som skulle møtes i lengre sesjoner to ganger i året for å utdype og definere hovedlinjer for den sovjetiske hjemlige og utenlandske politikken. Presidiet av Det Øverste Sovjet har uttenkt å skulle være et utøvende organ av Det Øverste Sovjet, og var ment å skulle bestå av dets fremste medlemmer, bl.a. av 15 representanter for

⁵⁰ Lane, *Soviet Society under Perestroika*, 15.

de 15 Unionsrepublikkene som Sovjetunionen besto av. Som en følge av dette endrer maktstrukturene seg bort fra Kremles tidligere innerste partiorgan Politbyrået. Ledersjiktet i de ulike Unionsrepublikkene får økt betydning, og dette bidro på til en desentralisering av kommunistpartiets maktstrukturer. Alt i alt ville denne nye konstitusjonelle ordenen rokke ved partiapparatets absolutte maktgrunnlag, eller i det minste utfordre den.

Gorbatsjovs antakelser var at denne nye organiseringen av makten ville manifesteres gjennom en økt pluralisering. Utover 1990 skjer det motsatte, og kjennetegnes av maktkamp, mellom aktører fra ulike Unionsrepublikker og Kreml (ikke minst mellom Russlands nye unionsleder Boris Jeltsin og Gorbatsjov) samt av generelt økende anarki. I desember 1990 styrker Gorbatsjov presidentrollens maktgrunnlag betraktelig og instituerer et Ministerkabinett under sin ledelse. I løpet av 1990 mister Gorbatsjov sin opprinnelige liberale maktbase, og blir mer avhengig av konservative krefter innen det sovjetiske kommunistpartiet, bl.a. av Genadij Janajev, som ledet det militære kuppforsøket mot Gorbatsjov i august 1991. Kuppforsøket ble utslagsgivende for oppløsningen av det sovjetiske kommunistpartiet 24. august 1991 og av Sovjetunionen 26 desember 1991. Den russiske unionspresidenten Boris Jeltsin blir Russlands president.

Allerede under Partikonferansen sommeren 1988 kom det klart fram at det fantes grunnleggende motsetninger mellom reformvillige og konservative krefter i partiorganene. De liberale utgjorde en relativt liten gruppe i partiorganene, men de var velutdannede og hadde innflytelse innenfor områder som f.eks. utenrikspolitikk og internasjonale relasjoner. I 1987 dreide Ny Tenkning sitt fokus mot den internasjonale sfæren, og arbeidet for felles global sikkerhet, økologiske spørsmål og nedrustning. Ideer rundt globalisme ble Sovjetunionens nye legitimerende funksjon. I disse ideene fantes relasjonelle forbindelser til humanistisk marxisme og generell universalisme. Ny Tenkning utgjorde ikke nødvendigvis noe helt nytt for det kommunistiske lederskapet i Moskva, selv om kampen mot vestlig kapitalisme og klassekamp ble nedtonet.

Kapittel 3. Idéanalyse av Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt»

Utgangspunktet i dette kapittelet er å se nærmere på om «sosialisme med et menneskelig ansikt» i hovedsak hadde forankring i lokal nasjonal identitet, eller framholdt de en slags ide om mobilisering rundt universelle, fremtidsorienterte idealer? Eller begge deler? Var den tsjekkosllovakiske reformkommunismen som kulminerte i Praha-våren 1968 en delvis emansipatorisk politikk som skulle gi større rom for nasjonal selvbestemmelse innenfor rammen av statsbasert marxistisk-leninistisk kommunisme, eller var det en ideologi basert på en slags moralsk overbevisning om at den kommunistiske ideologi kunne reformeres uten å ta hensyn til strategiske konsekvenser og geopolittikk. I dette ligger det et spenn mellom ideologisk begrunnet overbevisning vs. realistisk erkjennelse av den politiske situasjonen i Europa under den kalde krigen. Sagt annerledes, etter Stalins død og Khrustsjovs fordømmelse av Stalin åpnet det seg et nytt rom for fortolkning av kommunismens ideologiske doktriner. De ideologiske uklarhetene som oppsto, banet potensielt vei for nasjonale avtrykk til kommunismen. Ikke minst framsto Maos Kina som et alternativ til Moskva fra tidlig 1960-tallet.

Hvilke ideologiske avtrykk rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt» finner vi? Hva er nasjonale avtrykk og hva er mer universelle? Den sosialismen vi snakker om er fundamentert og formulert etter 1948 som kommunistisk med marxistiske-leninistiske prinsipper og forbilder. Kort sagt, den har et universelt utgangspunkt med en russisk fortolkning gjennom Lenin og hans bolsjevikiske parti. Den var aldri ment å avvike fra dette utgangspunktet og orientere seg aldri mot sosialdemokratiske linjer. På 1960-tallet endret dette seg. I kampen mot stalinismen, maktsentralisering, økonomiske forfall og dets vilkårlige lovbrudd, så endres perspektivet bort fra den russiske modellen av sosialisme. Blant annet hentes humanistiske aspekter i opprinnelig marxisme fram, som samsvarte bedre med tsjekkosllovakiske politiske og kulturelle tradisjoner.

I dette spennet mellom fortid og nåtid framsto «sosialisme med et menneskelig ansikt» på flere måter som uklar. Den var eklektisk hvor ulike aktører ga den forskjellig innhold. Et av de absolutte hovedutfordringene for den tsjekkosllovakiske kommunistledelsen var å finne et balansepunkt i denne divergensen mellom autentisk sosialisme og en marxistisk-leninistisk modell. En stor utfordring var å utvide medbestemmelsesrett og ansvar til større grupperinger av befolkningen. Denne balansegangen var komplisert all den tid det handlet om

kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet spesifikt, i tillegg til dets «geopolitiske ansvar» overfor Moskva i en tid Kreml ble utfordret internasjonalt. Flere av Praha-vårens fremste reformpolitikere, som f.eks. František Kriegel og Zdeněk Mlynář, advarte mot å oppgi partiets lederrolle.

Mlynář, som var den fremste bidragsyter til den politiske delen av Aksjonsprogrammet, innleder sitt bidrag med følgende overskrift: «Den ledende rolle til partiet: En garanti for sosialistisk framskritt». Han følger på med å skrive «På nåværende tidspunkt er det svært viktig at partiet praktiserer en politikk som fullt ut rettferdiggjør dets ledende rolle i samfunnet. Vi tror at det er en betingelse for en sosialistisk utvikling av landet»⁵¹. I det øverste maktorgan, Presidiet, fantes det ingen stemmer som argumenterte for å oppgi denne lederposisjonen. Maktmonopolet frambrakte hulheten rundt ideene om en humanistisk sosialisme.

Legitimeringsaspektet rundt kommunistpartiets reformpolitikk under Praha-våren var uttalt gjennom mer delegering av makt og ansvar til større grupper lengre ned i de partiorganisatoriske organene. Men samtidig kan det synes som om større grupperinger av befolkningen koplet «sosialisme med et menneskelig ansikt» opp mot større frihet, både ytringsfrihet og organisasjonsfrihet⁵². Denne reformpolitikken, særlig gjennom Aksjonsprogrammet (som skulle grunnlegge reformpolitikken) framsto den som eklektisk, og med et format av midlertidighet og med et «utviklingspotensiale» over seg (jmf. Mlynářs «på nåværende tidspunkt»). Følgelig ga det rom og mulighet for forhandlinger.

Et annet eksempel på hvor disse uklarhetene framstår er på deltakelsesnivået. Mlynář hevder at kun Nasjonal Front (kommunistpartiet med dets støttepartier som er fullstendig underlagt kommunistpartiets innflytelse og kontroll, samt noen sosial- og interesseorganisasjoner) bør få delta. «Hele Nasjonal Front, de politiske partiene som former det, og de sosiale organisasjonene vil delta i skapelsen av statspolitikk. De politiske partiene av Nasjonal Front er partnere hvis politiske arbeid er naturlig bunnet til konstitusjonen til Tsjekkoslovakias sosialistiske republikk. Det stammer fra den sosialistiske karakter av sosiale relasjoner i vårt land»⁵³.

⁵¹ Zdeněk Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress». I *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism* (London: C. Hurst & Co., 1980) 267.

⁵² Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 6 – 20.

⁵³ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 273.

Men noen setninger senere i Aksjonsprogrammet skrives følgende. «Politiske partier i vårt land kan ikke ekskludere felles interesseorganisasjoner for arbeidere og andre arbeidende folk fra å direkte influere statspolitikk, dets skapelse og bruk. Sosialistisk statsmakt kan ikke bli monopolisert hverken av et enkelt parti, eller av en koalisjon av partier. Den må være åpen for alle politiske organisasjoner av folket»⁵⁴.

I tillegg til å være uklar, eller kanskje på grunn av det, begynner ulike aktører innad i kommunistpartiet å utøve en mer selvstendig rolle i utformingen av konkrete politiske beslutninger. Et av de klareste eksemplene på dette finner man i sikkerhetstjenesten, StB. Våren 1968 overtar Josef Pavel som øverste leder her, og tar politiske beslutninger på egne initiativ, f.eks. uten å vente på respons fra partiledelsen ble det bestemt å stoppe jamningen av vestlig radio den 27. juli. Allerede i april/mai ønsket Pavel å få hjemlig overvåkning ned til et minimum, samtidig som den sovjetiske kontrollen over StB ble forsøkt innskrenket⁵⁵.

All den tid reformarbeidet rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt» framstår som uavklart, var kortvarig og samtidig ble avviklet rett etter Warszawapaktens intervensjon, så er det svært vanskelig å hevde hvilken realisme og retning denne ville hatt. Den vil alltid være hypotetisk og følgelig ikke gangbar for god bevisføring/etterprøving. Følgelig vil en ideologianalyse av denne ikke kunne basere seg på hvilke hypotetiske idemessige betydninger den kan eller kunne ha utøvd i det tsjekkosllovakiske og det internasjonale samfunnet. En ideologianalyse av «sosialisme med et menneskelig ansikt» vil måtte forholde seg til konkret kildemateriale. I denne blir det nødvendig å forsøke å belyse aktørspespektet og hvordan de forholdt seg til både problemene og ideene rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt», samt å sammenlikne konkret atferd med det opprinnelige utgangspunktet for reformprosessene. I grove trekk vil ideologien kunne knyttes nærmere opp mot ulike sosiale aspekter som tradisjoner og kulturelle/nasjonale (sær)trekk, foruten om de mer instrumentelle.

«Sosialisme med et menneskelig ansikt» fant sted i det tsjekkosllovakiske samfunnet under den kalde krigen. På hvilken måte kan den kalde krigen ha bidratt til idegrunnet for den? Hvilken rolle kunne den bipolare verdensordningen under den kalde krigen ha spilt inn i utleggingen av dets universelle potensiale, all den tid den ellers synes å ha appellert til sosialistiske grupperinger internasjonalt, ikke minst i Vesten? Det siste spørsmålet er for

⁵⁴ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 274.

⁵⁵ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 216.

komplekst og omfattende for denne masteroppgaven og må stå åpent. Men det er som tidligere antydning at det er rimelig å forstå de intellektuelle og teoretiske strømningene innen den sosialistiske leiren som bestående av nokså like berøringspunkter og orienteringer på 1960-tallet, enten mottakerne kom fra Vest-Europa eller Tsjekkoslovakia. I så måte var nok impulsene fra vestlige marxistiske og postmodernistiske ideer ganske utbredte i Praha, Brno og Bratislava. Hvis vi antar at det er et slags relasjonelt forhold mellom ideer og statsatferd, så hva var det da i det tsjekkosllovakiske samfunnet som kunne frambringe betingelser eller forutsetninger for Prahavåren og «sosialisme med et menneskelig ansikt»?

Utgangspunktet for den kommunistiske ideologien er at den utgjør en form for legitimering av makt gjennom en slags «eskatologisk rett», eller vitenskapelig naturlov. Den dialektiske materialismen er det marxistiske utgangspunktet i forståelsen av samfunnsutvikling. I vestlig debatt har spørsmålet rundt denne knyttet seg til hvilke konsekvenser det får når selverklærte forkjempere for denne «historiske nødvendigheten og uunngåeligheten» bemektiger seg. I leninismen legitimeres egen makt som historiens vilje og skjebne. Det var slik marxister eller kommunister som virkelig trodde på den kommunistiske ideologi resonnererte rett etter den 2. verdenskrig.

Etter 1968 var ikke forutsetningene for denne «eskatologiske retten» lengre til stede. Troen på den kommunistiske ideologi forsvant i stor grad etter intervensjonen den 21. august 1968. I tiden etterpå, under den såkalte normaliseringsperioden som strakk seg fra 1969 til 1989, var makten strukturert rituelt, ifølge Václav Havel⁵⁶. Maktaspektet var inkorporert i det rituelle, og ikke i det ideologiske. Prahavåren utgjorde selve veiskillet, tiden da den kommunistiske ideologi fremdeles ble betraktet som et samfunnsmessig ideal, men uten rå maktmisbruk. Men var da «sosialisme med et menneskelig ansikt» fremdeles basert på et slags eskatologisk tanke sett slik det tsjekkosllovakiske samfunnet var innordnet, under den stalinistiske perioden på 1950-tallet? Bare uten åpent maktmisbruk? Og i forlengelsen av dette spørsmålet, hvilken rolle og innvirkning hadde en samfunnsmessig konsensus, og ideene rundt denne, i legitimeringen av makt og ny status i 1968? Hvor mye kunne denne knyttes til, eller frigjøres fra den leninistiske kommunismen som totalt omformet det tsjekkosllovakiske samfunnet etter maktovertakelsen i februar 1948?

⁵⁶ Václav Havel, «De maktesløses makt». I *Forsøk på å leve i sannhet: essays og taler, 1977-1990*, oversatt av Milada Blekastad, (Oslo: Gyldendal, 1990).

Det nasjonale minnet er viktig for tsjekkere og slovakere, som de fleste nasjoner, men kanskje har det moralske aspektet en større betydning enn hos mange andre nasjoner⁵⁷. Nåtidige ideer inngår i en kontinuerlig legitimering av fortiden i den tsjekkiske bevissthet. Historie og moral knyttes sammen i et nasjonalt minne som også var viktig for de tsjekkoslovakiske kommunistene. Nasjonale tradisjoner ble behandlet «optimistisk», selv under den stalinistiske perioden, ifølge Gorny⁵⁸. Den nasjonale kommunismen i Tsjekkoslovakia sto langt sterkere enn i Polen under den stalinistiske perioden på 1950-tallet. Kan det i så fall være en indikasjon på den nasjonale identiteten i den tsjekkoslovakiske kommunismen? Kan det i tillegg være grobunn til å hevde at befolkningen ønsket noe mer enn reformkommunisme? Det diffuse elementet i «menneskelig ansikt» har nok betydd forskjellige ting for forskjellige personer. Det beste man kan si er at det var uavklart.

For å kunne foreta en nærmere ideanalyse av Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt» vil jeg med utgangspunkt i kommunistpartiets selverklærte forståelse av dets ledende rolle i samfunnet, først knytte dets ideologi opp mot humanistiske trekk i marxismen. Denne delen blir todelt, først på mer generelt grunnlag og deretter mer konkret opp mot reformkommunismens Aksjonsprogram. Senere vil «sosialisme med et menneskelig ansikt» koples opp mot teknologi- og vitenskapsutvikling. Et av de mest sentrale trekk under Prahavåren var kommunistpartiets betoning av framtidshåp og båndene mellom politikk og kunnskapsproduksjon i statsosialismen. Kunnskapsproduksjon skulle ikke bare bidra til økonomisk utvikling (og derigjennom legitimere kommunismen), men det forelå samtidig et ønske om ansvarliggjøring og følgelig bevisstgjøring av befolkningen i sosialistisk retning. Til slutt skal jeg i dette kapitlet se nærmere på det nasjonale spørsmålet, både i Tsjekkoslovakia som helhet og mellom de tsjekkiske områdene og Slovakia, og hvordan dette eventuelt influerte på reformprosessene før og under Praha-våren.

⁵⁷ Maciej Gorny, «Past in the Future. National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography». *European Review of History = Revue Européenne d'histoire* 10, nr. 1 (2003): 103–14.
<https://doi.org/10.1080/13507480303668>.

⁵⁸ Gorny, «Past in the Future. National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography».

Ideanalyse av Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt». Ideologien under Praha-våren knyttet opp mot såkalt humanistisk marxisme, sett i lys av Tsjekkoslovakias sosiale og kulturelle historie.

Ideologi har som målsetning å gi en totalforståelse. Dette er ambisjonsnivået til «troende» marxister. Var reformkommunistene under Praha-våren styrt av dette ambisjonsnivået, og var det nettopp dette høye «idealet» som ble drivkreftene for den rivende samfunnsutviklingen man så i Tsjekkoslovakia 1968? Bidro den ideologiske føringen rundt dialektiske materialisme til høyt ambisjonsnivå og troen på mulighetene å omforme samfunnet i «riktig» sosialistisk retning, samtidig som de totalitære aspektene fra 1950-tallet ble betraktet som et fremmedelement i Tsjekkoslovakia?

Det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet ble grunnlagt i 1921, og dets fremste talsmann gjennom 1920-tallet var Bohumír Šmeral som hadde bakgrunn fra venstrefløyen i det sosialdemokratiske partiet. I 1929 ble partiet splittet, og stalinisten Klement Gottwald overtok som partileder. Til tross for nokså nære forbindelser til Moskva, beholdt partiet en relativt klar nasjonal profil fram til 1946/47. De deltok i den parlamentariske politikken mesteparten av mellomkrigstiden, og ble største politiske parti i de tsjekkiske områdene ved valget i 1946. Men ikke i Slovakia. I motsetning til de øvrige landene i Øst-Europa, så hadde de tsjekkosllovakiske kommunistene stor støtte i befolkningen etter 2.verdenskrig⁵⁹. Samtidig hadde de vestlige stormaktene blitt diskreditert etter Munchenforliket i 1938, da de godkjente Hitlers krav om overtakelse av det tsjekkiske Sudetenland med sin store tyskspråklige befolkning. Like fullt ble Tsjekkoslovakia betraktet som en brobyggernasjon mellom øst og vest like etter krigen, noe som kanskje avspeilte seg i holdningene til kommunistpartiet som et parti bestående av både revolusjonære og reformistiske elementer.

Václav Havel som aldri bekjente seg til den marxistiske eller kommunistiske ideologi, har et annet utgangspunkt for å forklare Prahavåren. Han hevder at Prahavårens forsøk på politiske reformer ikke var årsaken til samfunnets oppvåkning, men det endelige resultatet av det⁶⁰. For Havel var samfunnets oppvåkning ikke noe annet enn et forsøk på å vende tilbake til en normaltilstand. Til en tilstand med frihet og rettigheter ikke ulikt de som fantes i det vestlige Europa. Tilbake til de humanistiske aspektene som opprinnelig preget det sivile tsjekkosllovakiske samfunnet. Påvirkningskraften fra samfunnets kulturelle og sosiale avtrykk presset de «troende» ideologene.

⁵⁹ Heimann, *Czechoslovakia: The State That Failed*, 153.

⁶⁰ Havel, «De maktesløses makt», 41.

Václav Havels utgangspunkt var den faktiske verden, slik han ser den. Ideologenes verden var for han en skjebnebestemt og ubevegelig verden hvor kontroll blir det avgjørende premiss, ikke utvikling. Slikt sett blir det forståelig for han at Prahavårens utvikling skyldtes at befolkningen ble «frigjort» fra makthavernes kontrollbehov gjennom retten til å ytre seg. Den 4.mars 1968 startet Presidiet i kommunistpartiet prosessen med å forby sensuren, som det eneste landet i østblokken.

I tillegg bidro befolkningens oppslutning til den nye samfunnsutviklingen til en type legitimering som ledende politikere i kommunistpartiet hadde manglet siden før Stalin-tidens undertrykkelser. Samfunnets legitimering av ledende reformpolitikere ble avgjørende for en videre akselerering av reformpolitikken. De kommunistiske reformpolitikere syntes å innordne seg disse nye samfunnsmessige utviklingstrekkene i retning normaliteten. Kort sagt, støtte i befolkningen bidro til legitimering av reformprogrammet.

Hvem som påvirket hvem, vil kanskje alltid framstå som uavklart. Aksjonsprogrammet vektla betydningen av at reformene måtte styres «fra over», fra partiet. Det som synes mer avklarende er at Prahavåren bidro til å binde sammen den kommunistiske partiledelsen med store deler av befolkningen i landet. Det oppsto en slags relasjonell «samfunnskontrakt» mellom disse. Hele 97,2% av befolkningen hadde full tillit til Dubček ifølge en meningsmelding i september 1968⁶¹. President Ludvík Svoboda, statsminister Oldřich Černík og nasjonalforsamlingens president Josef Smrkovský som også ble assosiert med reformprosessen, hadde alle over 90% tillitsoppslutning i folket. Samtidig er det viktig å være klar over at de kommunistiske maktinnehaverne på ingen måte var en samkjørt og ensartet gruppe med tanke på visjonene for reformpolitikken. Svoboda fortsatte f.eks. sin politiske karrierevei under den såkalte normaliseringsperioden etter august 1968. Dubček og Černík syntes å ville innordne seg de nye betingelsene før de ble kastet fra sine maktposisjoner.

Prahavåren hadde stor oppslutning i det tsjekkosllovakiske folket. Aksjonsprogrammet som det tsjekkosllovakiske kommunistpartiets sentralkomite adopterte den 5.april, hadde som nevnt en klar målsetning å ikke avskaffe hverken kommunismen eller partiets ledende rolle i samfunnet. Dette reformprogrammet representerer selve fundamentet for ideene eller ideologien bak Prahavårens reformpolitiske linje. Den politiske delen av programmet fikk størst oppmerksomhet, og Sentralkomiteemedlemmet og juristen Zdeněk Mlynář var som nevnt hovedarkitekten bak denne. Det er verdt å påpeke at selve begrepet «sosialisme med et

⁶¹ Renner, A History of Czechoslovakia since 1945, 82.

menneskelig ansikt» ikke brukes konkret i Aksjonsprogrammets tekst. Ifølge Mlynář ble begrepet «oppfunnet» av den teknologiorienterte filosofen Radovan Richta⁶². Samtidig opptrer begrepet indirekte i den seksjonen av Aksjonsprogrammet som omhandler årsakene til krisene i samfunnet. «Folk må ha mer mulighet for å tenke for seg selv og uttrykke sine meninger. Vi må radikalt endre praksisene som tillater at folks initiativ og kritiske kommentarer og forslag fra under, møtes med det ordspråklige døve øret»⁶³. Begrepet representerte forhåpninger om en forbedret og virkelig framtidig humanisme. Den representerte en ny type sosialisme som passet bedre for Tsjekkoslovakia enn sovjetmodellen. Det er nødvendig å påpeke at det sovjetiske politbyrået, KGB og kommunistlederskapet i Warszawa og Øst-Berlin allerede i mars 1968 (noen uker før Aksjonsprogrammet offisielt ble godkjent) begynte å vise bekymringer for utviklingen i Tsjekkoslovakia. Under det sovjetiske kommunistpartiets Sentralkomiteemøter den 6-10 april 1968 kom det første åpne angrepet på Aksjonsprogrammet. Leonid Bresjnev kalte det «revisjonistisk»⁶⁴.

I ettertid kan det åpne arkivmateriale tyde på at Kreml (kanskje i motsetning til Warszawa og Øst-Berlin), ikke fryktet direkte for tsjekkosllovakisk utmeldelse fra Warszawapakten, tilbakevending til kapitalisme, men at andre faktorer som rett og slett mangel på mellommenneskelig tillitt kan ha spilt en betydning⁶⁵. Geopolitikk og svekkelsen av den sovjetiske modellen i Tsjekkoslovakia, med mulig smitteeffekt til nabolandene, var også avgjørende. Enheten under Kreml var det viktigste. Kremles lederskap i den kommunistiske verden var allerede utfordret av Kina. Albania hadde orientert seg mot Beijing, mens Romania hadde startet på en mer uavhengig, nasjonal kurs bort fra Kremles innflytelse.

Det ideologiske elementet i Aksjonsprogrammet som vakte mest bekymring for Kreml var det som sovjeterne så på som avvik fra «demokratisk sentralisme» og uthuling av kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet. Dette innebar et avvik fra de leninistiske prinsippene i den sovjetiske marxismen. En måned etter adopteringen av Aksjonsprogrammet innkalte Kreml til de første hemmelige møtene mellom lederne i Sovjetunionen, Polen, Øst-Tyskland, Bulgaria og Ungarn.

⁶² Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*, 134.

⁶³ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 272.

⁶⁴ Gunter Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, «Introduction», I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günter Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, xii–xii. (Lanham, MD: The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2010) 10.

⁶⁵ Matthew Stibbe, og Kevin McDermott, «The Prague Spring and Warsaw Pact Invasion Through the Soviet and East European Lens», I *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, redigert av Kevin McDermott og Matthew Stibbe, (Springer, 2018) 7 – 9.

Hvor forskjellig var den tsjekkosllovakiske reformvarianten av marxisme fra den sovjetiske standardmodellen? Det som gjør «sosialisme med et menneskelig ansikt» lettere diffust, er at ved uthulingen av «demokratisk sentralisme» så framkommer det et slags internasjonalt aspekt som syntes å kunne ha appell utover Tsjekkoslovakias grenser. Den framstår som en generell variant av humanistisk marxisme. Samtidig synes den å vise avtrykk fra Tsjekkoslovakias egen sosiale og kulturelle historie. Allerede før reformbevegelsen på 1960-tallet, med andre ord under stalinismen på 1950-tallet, så behandlet den politiserte historievitenskapen de nasjonale tradisjonene «optimistisk»⁶⁶. Den kommunistiske ideologi i landet bekjempet ikke nasjonale tradisjoner, men dro istedenfor positive elementer ut av tidligere historiske idealer. Det nasjonale minnet ble til en viss grad ivaretatt, blant annet gjennom den innflytelsesrike tsjekkiske marxistiske historikeren Josef Pekař.

Historisk sett kan det med en viss rett kunne hevdes at Tsjekkoslovakia var en demokratisk øy i det sentrale Øst-Europa i mellomkrigstiden, hvor kommunistpartiet var en del av det politiske demokratiet. Før den tsjekkosllovakiske uavhengigheten 1918, hadde de slovakiske områdene vært underlagt Ungarn i nærmere 1000 år, mens Praha i århundrer ble styrt fra Wien. I de tsjekkiske områdene spesielt, hadde den nasjonale oppvåkningen på 1800-tallet lent seg til humanistiske tradisjoner rundt sosial rettferdighet. Den fremtredende tsjekkiske juristen Michal Lakatoš mente på 1960-tallet at lov og rett i landet hadde røtter i en spesifikk nasjonal og ideologisk kontekst, rundt humanistiske aspekter av «aktivert ansvarsfølelse», eller *odpovědnost* på tsjekkisk⁶⁷. Dette samsvarer med ideene til mange reformpolitikere i kommunistpartiet, bl.a. Zdeněk Mlynář. Kontroll, både egenkontroll og kontroll utenfra, kan sammenfalle med ansvarsfølelsen for det sivile samfunnet gjennom bevisstgjøring av prioriterte verdier.

Det som forsøkes avklares i det ellers så eklektiske Aksjonsprogrammet er ønsket om å institusjonalisere en maktfordeling i det tsjekkosllovakiske kommunistiske systemet, men innenfor rammen av Nasjonal Front. Maktfordelingen skulle skje gjennom desentralisering av beslutningsmyndighet innad i kommunistpartiets maktapparat. Nasjonal Front skulle gis en ny politisk status. Mens man var forsiktig med opprettelsen av konkurrerende politiske partier, var det enklere å organisere maktfordeling gjennom desentralisering og gjennom opprettelsen av organisasjoner som skulle representere folkets ulike interesser.

⁶⁶ Gorny, «Past in the Future. National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography», 105 -106.

⁶⁷ Kieran Williams, og James Krapfl, «For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s-1980s». I *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, redigert av Kevin McDermott og Matthew Stibbe, (Springer, 2018) 28 – 34.

«Implementeringen av de konstitusjonelle frihetene til forsamling og forening må forsikres dette året slik at mulighetene for å sette opp frivillige organisasjoner, spesielle interesseforeninger, foreninger er garantert ved lov og de nåværende interesser og behov av ulike strata og kategorier av våre borgere blir ivaretatt uten byråkratisk innblanding og uten et monopol til noe individuell organisasjon»⁶⁸.

I forlengelsen av dette står ulike friheter som ytring, reise og forsamlingsrett. Kort sagt, et forsøk på å gi medborgerne i samfunnet «deltakelsesrett» og en viss innflytelse i den videre samfunnsutviklingen. Samtidig problematiseres ikke motsetningsforholdet mellom de humanistiske aspektene og de ideologiske omkring kommunistpartiets leninistiske orienteringer. «Sosialisme kan ikke bety bare frigjøring av det arbeidende folk fra dominansen av utnyttende klasserelasjoner, men må sørge for en større grad av selvoppfyllelse enn noe annet borgerlig demokrati kan gi»⁶⁹. Kommunistpartiets ledende rolle skulle bidra til oppfyllelsen av humanismen i samfunnet.

I dette ligger det en erkjennelse av den urett som kommunistpartiet tidligere hadde utøvd mot store deler av befolkningen. Men det foreligger en annen erkjennelse i tillegg, den at sosialismen i Tsjekkoslovakia befant seg i en krise. Den var stagnert og manglet legitimitet i folket, og måtte reaktiveres. Da kunne ikke Moskva være målestokk, slik den hadde vært siden 1948. Denne modellen hadde gjort skade og urett. Det måtte komme på plass en ny, human og modernisert sosialisme i tråd med tsjekkoslovakisk politisk kultur⁷⁰. Dette var utgangspunktet for Mlynář og reformatorene i kommunistpartiet.

Humanistisk marxisme har koplinger opp mot lovgivning. Zdeněk Mlynář var jurist, og det politiske Aksjonsprogrammets utforming gjenkjennes i Mlynářs bakgrunn som jurist. Lov og rettferdighet er viet god plass i det politiske reformprogrammet. En annen jurist som hadde stor innflytelse, var som nevnt Michal Lakatoš. Felles for begge var altså et ønske om folkelig engasjement i styrelsen av samfunnet⁷¹. Lover og politikk skulle harmonisere interessene til et helhetlig samfunn. De ideologiske overtonene besto av en form for folkelig bevissthet og modning av samfunnet gjennom sosialistisk ansvarlighet. Det som skilte dem var Mlynářs vestligvending til maktfordelingsprinsipper (hvor han ble uklar), mens Lakatoš ønsket å

⁶⁸ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 274.

⁶⁹ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 274 – 275.

⁷⁰ Stibbe, og McDermott. «The Prague Spring and Warsaw Pact Invasion Through the Soviet and East European Lens», 4.

⁷¹ Williams, og Krapfl. «For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s-1980s».

utvikle en særegen sosialistisk modell med folkelig initiativ og engasjement under uavhengige sosiale organisasjoner og av kommunistpartiets kontroll.

Grunntanken var utviklingen av et sivilt samfunn i en sosialistisk ånd. Mennesket skulle finne sin verdi og plass i dette samfunnet. De skulle være aktive individer, og ikke passive. Det handlet om tiltro. Tiltro til partiets rolle i et sosialistisk samfunn eller system.

Kjernen i Aksjonsprogrammet var med andre ord hvordan man skulle forstå kommunistpartiets rolle i et sosialistisk samfunn, og enkeltindividets ståsted.

Et utgangspunkt er dette: «Ethvert medlem av partiet og partiorganene har ikke bare rett, men også en plikt til å handle etter egen bevissthet, med initiativ, kritikk, og forskjellige syn på saksspørsmål, å motsette seg enhver funksjonær»⁷².

Vi ser igjen at «politisk ansvarlighet» og «selvbevissthet» er et essensielt element i Aksjonsprogrammet. Dette utfyller i tillegg et av partiledelsens behov for å legitimere sitt styre i arbeidet med å utvikle et samfunn basert på sosialistisk og senere kommunistisk verdigrunnlag. Folket måtte være bak kommunistpartiet. Men var det nok å være selvbevisste? Hvordan kunne folkets vilje eventuelt motsette seg «historiens objektive sannheter» rundt Lenin og Marxs utlegninger om sosial evolusjon? I de klassiske marxist-leninistiske tekstene framstår disse fire elementene som sentrale; kommunistpartiets ledende rolle, demokratisk sentralisme, proletariatets hegemoni og det sosiale framskrittet manifestert gjennom revolusjonær utvikling fra kapitalisme til kommunisme⁷³.

Under Prahavåren og ideene rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt» ble det siste elementet spesielt sentralt og et ettertraktet mål. Noen av Prahavårens reformatorer målbar denne revolusjonære ideen om utviklingen mot en fullkommen kommunisme og en revolusjonærliknende sosial bevisstgjøring av befolkningen. Folkets sosiale behov skulle ivaretas gjennom marxismens «iboende humanistiske» aspekter. I dette perspektivet kunne kommunistpartiets ledende rolle kun forsvares gjennom de samme humanistiske verdiene, og i så måte stod både den antagonistiske klassekampen (proletariatets diktatur) og erkjennelsene av at demokratisk sentralisme hadde medført til maktmisbruk, i en grell kontrast til reformkommunistenes agenda rundt «sosialisme med et menneskelig ansikt». Reformere måtte knyttes til ny innsikt og kunnskap.

⁷² Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 269.

⁷³ Krzysztof Brzechczyn, «Polish Discussions on the Nature of Communism and Mechanisms of Its Collapse: A Review Article». *East European Politics and Societies* 22, nr. 4 (1. november 2008): 828–55. <https://doi.org/10.1177/0888325408316535>.

En annen som arbeidet med liknende problemstillinger, og som så på vitenskap og teknologi som viktige faktorer i sosial og politisk forandring av samfunnet var, Radovan Richta. Richta hadde et mer futuristisk perspektiv, men også her var målet at det kommunistiske samfunnet skulle oppnås gjennom folkets deltakelse. En «utviklet sosialisme» ville åpne opp for «ubegrenset antall av muligheter» gjennom den strukturelle forandring i produksjon som den teknologiske og vitenskapelige utviklingen ville medføre⁷⁴. I likhet med Mlynář så også Richta mulighetene for å utvikle et kommunistisk samfunn gjennom en kulturell og sosial revolusjon, hvor befolkningens selvbevissthet og utdannelsesnivå var avgjørende. For Richta var opprettholdelsen av partiets ledende rolle en viktig utviklingskraft⁷⁵. Men i hvor stor grad kan en bevisstgjøring av marxistisk vitenskapsteori til store deler av befolkningen være bevisstgivende? I virkelighetens verden var det en fortsatt spenning og ulike visjoner hvordan en kommunistisk framtid skulle se ut, ikke minst innenfor det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet. Men også blant de intellektuelle.

Som vi har sett er det flere årsaker eller forhåpninger knyttet til reformpolitikken under Prahavåren. De var knyttet til en sosialisme av en mer nasjonal art, mindre vilkårlighet og mer lovbasert, desentralisering av byråkratiet og økt deltakelse gjennom demokratisering⁷⁶.

Andre marxistiske teoretikere hadde et mer utpreget humanistisk perspektiv, hvor sosial og intellektuell utvikling handlet om å åpne seg opp for den «ytre verden» og møte humanistiske problemer av mer universell karakter. Begrepet «sosialisme med et menneskelig ansikt» framsto som en «perfekt artikulering av ideen om sosialistisk humanisme»⁷⁷.

Humanistisk marxisme vs. reformkommunismens Aksjonsprogram.

I Aksjonsprogrammet er det en vektlegging av teorier knyttet opp til modernismen, og en tilpassing av reformprogrammet til marxistisk teori. Reformprogrammet var et angrep på den stalinistiske linjen som det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet hadde ført gjennom 1950-tallet, og dets noen av dets repressive eller negative avtrykk enda på 1960-tallet.

Aksjonsprogrammet skulle representere både en frigjøringsprosess i det tsjekkosllovakiske

⁷⁴ Radovan Richta, «Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce». *Sociologický časopis* 2, nr. 2 (1966): 146–86.

⁷⁵ Richta, «Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce». *Sociologický časopis* 2, nr. 2 (1966): 156–159.

⁷⁶ Dietmar Segert, «An Unexpected Dawn: The Prague Spring and the Mechanism of Change in State Socialism». *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 16, nr. 2 (2008): 203–11.

⁷⁷ Turner, Stephen. «The Prague Spring and the Illusion of Transformational Politics. In Memory of Fred Eidlin». *Sociologický Časopis* 54, nr. 3 (2018), 465.

samfunnet, men også et forsøk på å legitimere og effektivisere en kommunisme som delvis hadde mistet tillitt hos det tsjekkosllovakiske folk på 1960-tallet.

Bortvendingen fra stalinismen innebar en reorientering til marxismens røtter, hvor noen av de tidlige skriftene til Karl Marx, fikk fornyet interesse og underlagt ny granskning. Det var med andre ord en tilbakevending til kildene. I tillegg til Lenin og Hegel, ble øst-europeiske marxister som bl.a. Kolakowski gjenstand for debatt blant tsjekkosllovakiske intellektuelle. Også den jugoslaviske Praxis-skolen fikk en betydning, spesielt blant de som forholdt seg til den økonomiske reformpolitikken⁷⁸. Filosofer og andre aktører innenfor fenomenologi, eksistensialisme og psykoanalyse var flittig studert i ulike intellektuelle kretser i Tsjekkoslovakia, både kommunistiske og ikke-kommunistiske kretser.

I den tsjekkosllovakiske intellektuelle tradisjonen hadde både strukturalismen og fenomenologien hatt en sentral plass i mellomkrigstiden, og disse fikk en liten renessanse utover 1960-tallet. Alt dette åpnet også opp for nye impulser blant marxistiske tenkere, og humanistisk marxisme ble en faktor i det tsjekkosllovakiske samfunnet.

Humanistisk marxisme er nokså uklar og lite ensrettet. Det er egentlig et mangfoldig begrep som til en viss grad ble forstått som en slags hovedingrediens eller tankeretning for reformideene rundt Praha-våren. De fleste humanistiske marxister i Tsjekkoslovakia var opptatt av det moderne menneskets plass i en fremmedgjørende moderne (sosialistisk) verden. Kafka-konferansen i Liblice i 1963 bidro til å innlede dette nye perspektivet. Kafkas verker framhevet noe gjenkjennelig både i det sosialistiske samfunnet i Tsjekkoslovakia og andre steder, fremmedgjøringen av enkeltindividet i det meningsløse byråkratiske systemet. Innfallsvinklene og fokusområder kunne være svært forskjellige, og humanistisk marxisme var aldri omfattet av noen helhetlig teoretisk rammeverk. Mens f.eks. Milan Machovec orienterte seg mot marxismens relasjon til (ur)kristendommen⁷⁹, så kunne andre ha som fokus omkring et sosialistisk samfunns institusjonelle oppbygging og dets betydning for menneskelig aktivitet i det sosialistiske samfunnet.

Både reformkommunistene under Prahavåren og de såkalte humanistiske marxistene utgjorde en viktig intellektuell og ideologisk kraft i det tsjekkosllovakiske samfunnet gjennom siste halvdel av 1960-tallet. Men hvor like var de? En rekke humanistiske marxister var viktige i

⁷⁸ Ota Šik, «*Praha-våren*»: *perestrojkaen som forsvant: erindringer*, Oversatt av Zdenka Lejonová, Anne-Marie Smith, og Jon Alfred Smith. (Bergen: J. W. Eide, 1988), 138.

⁷⁹ Milan Machovec, *Ježiš pro moderního člověka*, (Akropolis, 2003). Selv om boken kom ut i 1990 (første opplag), så gjenspeiler det hans refleksjoner fra 1960-tallet omkring sammenhenger mellom marxistiske grunnideer om menneskeheten og slik han også ser den i kristendommen.

arbeidet med reformarbeidet under Prahavåren, samtidig som spesielt et element synes å skille gruppene uten at skillet er skarpt avklart.

Marxistisk humanisme kan framstå som en slags moralisme, uten at den er befestet tilstrekkelig teoretisk eller vitenskapelig⁸⁰. I bunn handler det om menneskelig rolle og aktivitet innenfor sosialistiske samfunn i en universell moderne verden. Reformkommunister under Prahavåren omfattet både teknokrater som Richta og intellektuelle marxistteoretikere som Ivan Svitak som så på leninismen som fremmedgjørende for utviklingen av sosialisme i Tsjekkoslovakia, da den manglet de humanistiske impulsene et moderne menneske trengte i sitt sosiale virke⁸¹.

Revolusjonsbegrepet er det essensielle for grupperinger. For reformkommunistene ville de politiske og sosiale forandringene i samfunnet bidra til legitimering av det kommunistiske samfunnet. Her er på den ene siden ideen om en vitenskapelig og teknologisk revolusjon som skulle utnytte befolkningens potensiale, som igjen ville bidra til sosiale forandringer og et mer rettferdig samfunn. Disse bestanddelene er vesentlige forutsetninger for Aksjonsprogrammets idekonsept.

Flere framtrede aktører innen humanistisk marxisme protesterte mot vektleggingen av den vitenskapelige og teknologiske revolusjonen. Den sosiale revolusjonen og framtidsmodellene for det sosialistiske samfunnet måtte baseres på menneskekunnskap. «Moderne vitenskap er ikke visdom», hevdet den marxistiske og innflytelsesrike filosofen Karel Kosík⁸². Også teknokraten og mannen bak selve begrepet «sosialisme med et menneskelig ansikt», Radovan Richta, hadde sine betenkeligheter og spurte selvransakende om vi fremdeles er kommunister? Karel Kosík og andre marxistiske humanister ønsket en «rekonstruksjon av dialektiske relasjoner innenfor historiske prosesser»⁸³. Med dette mentes at en utvikling av et progressivt sosialistisk samfunn krevde en annen og mindre rigid tolkning av lovmessigheten rundt «historisk retning og utvikling», og vektleggingen av menneskets rolle i denne. Kanskje kan selve begrepet «sosialisme med et menneskelig ansikt» forstås noe annerledes i en slik tolkning av sosialistisk samfunnsutvikling?

Var den marxistiske humanismen i Tsjekkoslovakia forankret og utviklet i et hjemlig sosialistisk miljø med egne kulturelle og nasjonale særtrekk, eller hadde den en mer universell

⁸⁰ Jan Mervart, «Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution». *Studies in East European Thought* 69, nr. 1 (2017): 112, <https://doi.org/10.1007/s11212-017-9279-8>.

⁸¹ Ivan Sviták, *The unbearable burden of history: the sovietization of Czechoslovakia*. Bd. 3. (Praha: Academia, 1990).

⁸² Mervart, «Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution», 124.

⁸³ Mervart, «Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution», 114.

karakter? Som vi ser representerte den tsjekkosllovakiske humanistiske marxismen en delvis teoretisk vending fra den holistiske ontologien og indirekte fra det universelle kollektive, til et mer individuelt perspektiv rundt det «totalt helhetlige» mennesket og dets plass i et sosialistisk samfunn. En virkelig sosialisme måtte etter denne logikken baseres på virkelig kollektivt eierskap, og ikke en undertrykkende sentralstyrt statsmakt som representant for arbeiderklassen. Den representerer med andre ord et bortfall fra leninistiske og ikke minst stalinistiske teoretiske perspektiver. Det universelle kollektive finner et annet uttrykk gjennom en redefinisjon av sosiale forandringer, hvor enkeltindividenes aktiviteter og reelle frigjøring utgjør den potensielle kraften som videreutvikler det sosialistiske samfunnet. Mennesket er følgelig ikke underlagt de samme deterministiske lukkede lover som marxist-leninismen forfektet.

Kan humanistisk marxisme reflekteres gjennom Aksjonsprogrammet? De fleste humanistiske marxister både støttet og kritiserte det offisielle kommunistiske reformprogrammet. Kritikken besto i ønsket om virkelige strukturelle forandringer, og å evne å gå bak fetisjene og de manipulerte synlige bilder av samfunnet. Gjennom dialektisk tenkning når man erkjennelsen av «det virkelige» som er avgjørende for å endre sitt sosiale miljø. En sentral talsmann for dette var Karel Kosík⁸⁴. Kosík ønsket å framheve menneskets autonome karakter som et viktig element i helhetsforståelsen av dialektisk materialisme, og ikke som fremmedgjort eller «umyndiggjort» i en uunngåelig deterministisk samfunnsprosess. Det vage elementet av hva Praha-vårens reformer konkret innebar og hvordan det skulle manifestere seg i samfunnet, var årsak til kritikken. Samtidig framstår også den humanistiske marxismen som uklar og i verste fall uten tyngde til å konkret og praktisk bidra til en omorganisering av samfunnet. Noe av årsaken til dette er marxismens fokusering på det kollektive mennesket, hvor individets egeninteresser ble viet liten interesse. Marx sine tidligste arbeid som «Den tyske ideologi» er et unntak.

Noe av det mest framtreddende og håndfaste med både den «rene» humanistiske marxismen og reformene som relateres til Praha-våren og «sosialisme med et menneskelig ansikt», er framhevingen av et individperspektiv og bortfallet av det kollektive klassekamperspektivet. Med dette forsvinner brodden av den antagonistiske kampen mot «klassefiender» i samfunnet. Kommunistpartiets rolle som beskytter og ivaretaker av det sosialistiske samfunnet endres, og må da nødvendigvis også innebære en reorganisering av partiets funksjoner og identitet.

⁸⁴ Mervart, «Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution», 116.

Forfatteren av den politiske programdelen av Aksjonsprogrammet, Zdeněk Mlynář, slet med å finne svaret på hvilken rolle kommunistpartiet skulle utøve gjennom de nye prinsippene for maktfordeling i samfunnet. Mlynářs modell av et sosialistisk demokrati baserte seg som tidligere omtalt på ideen om representasjon av ulike sosiale grupper gjennom en paraplyorganisasjon omkring Nasjonal Front⁸⁵. De skulle bestå av (på sikt) minst to konkurrerende sosialistiske partier samt ulike masseorganisasjoner. Det var under Praha-våren aldri snakk om et pluralistisk demokrati utover de sosialistiske aspektene.

I 1968 utgjorde Nasjonal front (den gruppen av partier og organisasjoner som hadde den offisielle eller formelle maktposisjonen) av det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet, 4 mindre partier, 15 sosiale- eller fagorganisasjoner samt 9 interessegrupper. I realiteten var kommunistpartiet enerådende, og innenriksministeren var ansvarlig for registreringen av nye organisasjoner. Den 24.mai hadde han erklært at ingen politisk aktivitet kunne finne sted utenfor rammene av Nasjonal Front⁸⁶. I de nye statuttene til Nasjonal Front som var under utarbeiding denne våren, var medlemskap (og følgelig innflytelse) i Nasjonal Front bunnet til fire prinsipper. Disse besto for det første av akseptering og legitimering av februar 1948 legale status, samt den kommunistiske maktovertakelse som fundament for samfunnet. Deretter det tsjekkosllovakiske kommunistpartiets «ledende rolle» som beskytter av marxist-leninismen og at all politisk aktivitet skulle reguleres under Nasjonal Fronts restriksjoner. De pluralistiske elementene som faktisk oppsto kom gjerne fra andre sfærer i samfunnet, og gjenspeilte frihetsforhåpningene til befolkningen. Interesseorganisasjonene K 231, KAN og revitalisering av et sosialdemokratisk parti representerte slike initiativ utenfor kommunistpartiets kontroll og ønsker. Like betydningsfullt var manifestet til Vaculik, «2000 ord» som Ulbricht omtalte som et symbol på kontrarevolusjonen i Tsjekkoslovakia og tegn på partiets manglende kontroll⁸⁷. KAN (Klub angažovaných nestraniků), klubben for Ikke-parti engasjerte, utgjorde en gruppe med politisk engasjerte ikke-kommunister og ble grunnlagt 5.april 1968 av 150 intellektuelle som et alternativ til kommunismen. Dens politiske program var ikke konkret utarbeidet, og handlet i utgangspunktet om muligheter og krav om offisiell anerkjennelse og frie valg.

⁸⁵ Mlynář, «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress», 272 – 274.

⁸⁶ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 87.

⁸⁷ Navratil, Byrne, og Kornbluh, red. «Transcript of the Warsaw Meeting, July 14–15, 1968 (Excerpts)», 218.

K 231 stilte de samme kravene som KAN. Denne gruppe besto av tidligere politiske fanger som var blitt straffet etter paragraf 231 i den tsjekkosllovakiske straffeloven. Indirekte utgjorde denne gruppen en forlengelse av også kommunistpartiets oppgjør med stalinismen på 1950-tallet, men uten det legitimeringsaspektet som lå til grunn for det styrende partiet. K 231 var et oppgjør mot stalinismen, men ikke for å rehabilitere kommunistpartiet.

Det sosialdemokratiske partiet hadde vært et innflytelsesrikt politisk parti de tre første årene etter 2. verdenskrig, men ble tvunget til å inngå som en del av kommunistpartiet juli 1948, og sluttet da å eksistere. Tidligere medlemmer av det sosialdemokratiske partiet satte opp en komite den 22. mars med det formål å danne det sosialdemokratiske partiet på basis av det gamle partiet. De inngikk en uformell avtale med bykommunekomiteen til kommunistpartiet i Praha, et av de mest reformvillige partiorganisasjonene i landet den 21.juni. Denne avtalen innebar at sosialdemokratene skulle avstå fra politisk aktivitet fram til neste kommunistiske partikongress i september 1968, mot at kommunistene sluttet å angripe dem i pressen⁸⁸. I virkeligheten var kommunistpartiet sterkt splittet i denne saken og reformatorer som Dubček og Mlynář var lite villig å gi sosialdemokratene anerkjennelse som et eget parti. Både reformatorer og de konservative utgjorde et stort flertall mot Praha-reformatorene Bohumil Šimon, Evžen Erban og František Kriegel. Dannelsen av et sosialdemokratisk parti ble sett på som en trussel mot kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet.

Men den største splittelsen skjedde like fullt internt innenfor partiorganene i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet og mellom intelligentsia og makthaverne. Reformatorene hadde ikke som mål å vende tilbake til den demokratiske fortiden før 1948. Målet var en slags konstruksjon av en mer human orden. Denne konstruksjonen var eklektisk og på flere måter selvmotsigende, men bunnet like fullt ut fra et ønskemål om å forene sosialisme med demokrati⁸⁹. Hvordan man skulle distribuere makt ble reformatorenes store dilemma. Et av de første konkrete forslag omkring dette på høyeste partinivå, i presidiet, ble lansert av Martin Vaculík den 5.september 1967. På dette tidspunkt satt Novotný fremdeles ved makten som partiformann. Forslaget gikk ut på å gjøre et større skille mellom staten og partidominans og gi større avgjørelsesmyndighet til ulike statsorganer samt til partiorganer på lavere nivåer, f.eks. distriktsnivå⁹⁰. De to hovedårsakene til dette var for det første at arbeidsmengden var blitt for stor og uoversiktlig for topporganene i kommunistpartiet. Styringslinjene ble

⁸⁸ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 88 – 89.

⁸⁹ Gordon H. Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1976) 849 – 850.

⁹⁰ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 15.

ineffektive. Den andre årsaken var mer ideologisk. Med fremveksten av reformer, så ble tankene og ideene rundt maktbegrepet berørt. Folkelig- og partioppslutning kunne ikke lengre basere seg på de tradisjonelle (stalinistiske) kommandostrukturer hvor tvang trumfet frivillighet og innovative initiativ. Folkelig oppslutning ga legitimitet, ikke minst til kommunismens maktgrunnlag. Begge disse aspektene ble betydningsfulle i utarbeidelsen av det kommende Aksjonsprogrammet.

Gjennom Vaculíks forslag kom splittelsen i partiledelsen klarere fram utover høsten 1967. Disiplin ble et nøkkelbegrep for begge sider, og indikerte mer enn noe annet behovet for samhold i partiorganene. Men disiplin ble vurdert ulikt ut fra hvordan de så på trusselbildet i samfunnet. Reformatorene nedtonet behovet for fortsatt antagonistisk klassekamp og anså kommunismen som endelig vunnet i Tsjekkoslovakia. Det pluralistiske elementet rundt Aksjonsprogrammet var betonet, men det langsiktige målet i samfunnsutviklingen var enhetstanken, at de ulike kreftene i samfunnet måtte bli vektlagt rundt en samlende idemessig kraft.

Demokrati handlet om både disiplin og deltakelse. Målet var bevisstgjøring av «virkelige sosialistiske verdier» i befolkningen samt at partiet framsto som et legitimt forbilde.

Reformprogrammet var toppstyrt fra kommunistpartiet, og handlet i utgangspunktet ikke om noen demokratiseringsprosess påskyndet fra under.

For flere sentrale humanistiske marxister som f.eks. Karel Kosík og Milan Machovec handlet det derimot nettopp om det sistnevnte elementet. Her betydde sosialisme med et menneskelig ansikt noe mer enn å gi sitt samtykke og medvirkning til makthavernes politiske agenda. For disse handlet det om identitetsspørsmål og det å utforske meningen med livet i moderne fremmedgjørende samfunn. Denne formen for identitetskamp reflekterte ikke de samme kampbildene som utgjør dagens kulturkriger. Tvert om handlet det å finne sitt ståsted som enkeltindivid (ikke gruppeidentitet) i et kollektivt samfunn. Kosík snakket om individets «konkrete totalitet» og å forme denne som menneskelig praksis i hverdagslivet. Det handlet om å være et fritt og kreativt samfunnsborger, og ikke være underlagt deterministiske variabler fra Den store historien. Andre marxistiske humanister, f.eks. Ivan Svitak, vektla nødvendigheten av å forene sosialismen og frihet. Alle disse stemmene bidro til å utfordre de kommunistiske reformatorene under Dubček-regimet. Spenningene under Prahavåren hadde følgelig flere forskjellige linjer.

De klassiske narrative og historieforskningen rundt Praha-våren har som regel dreid seg om splittelsen mellom reformatorene i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet og de konservative i partiet. Og ikke minst gjennom fortellingene og mekanismene i den internasjonale

geopolitiske sfæren. De relativt åpne konfliktene mellom Praha og Kreml under Prahavåren er det knyttet en stor bibliografisk historiografi til. Mindre utforsket er selve spenningene internt blant reformatorene og drivkreftene rundt disse under Prahavåren.

Til en viss grad har det vært rettet oppmerksomhet omkring kampen mellom den kulturelle intelligentsien og politikerne⁹¹. Mens Prahavåren var initiert fra partiet fra over, så hadde den overveiende sosialistiske orienterte kultureliten en korrigerende og forsterkende kraft fra under. Humanistiske perspektiver og frihet fra sensur som nødvendige bestandeler i skapelsen av et progressivt samfunn. Kultur mot politikk, eller sammen? Spenningene under Prahavåren handlet også om hvilken rolle som ble gitt til denne «sosialisme med et menneskelig ansikt». Var denne orientert mot en kollektivism eller marxistisk universalisme, men samtidig med et nasjonalt og autentisk preg? Eller utgjorde den en form for humanistisk marxisme med et innadrettet fokus rundt individets plass i et mindre fremmedgjørende sosialistisk samfunn? Kanskje var begge elementene iboende i sosialisme med et menneskelig ansikt, noe som gjorde at den appellerte til mange, også utenfor Tsjekkoslovakia?

Václav Havel var som kjent ingen marxist. Men også han synes gjennom fenomenologien å ha vært influert av det humanistiske aspektet som de intellektuelle marxistene i Tsjekkoslovakia kretset rundt på 1960-tallet. Forsøket på å avdekke fetisjer og manipulering som skjulte for «det reelle» i sosialistiske samfunn, ble uaktuell offisiell politikk fra sommeren 1969. Tvert imot ble det, ifølge Havel, beskrivende for den faktiske struktureringen av det tsjekkosllovakiske samfunnet de neste 20 årene.

Havel hevdet i det kjente essayet «De maktesløses makt» at «ideologien som maktens fortolkning av virkeligheten er til sist alltid underordnet maktinteressen; den har derfor en iboende tendens til å frigjøre seg fra virkeligheten, skape et «skinnets verden», ritualisere seg»⁹². Maktkamp skaper et korrektiv til kontrollen og hindrer følgelig at ideologien frigjør seg fra virkeligheten, men under et totalitært styre forsvinner disse korrektivene. Samtidig, når makten forholder seg mer til ideologien enn til virkeligheten, blir den også avhengig av ideologien. Ideologien «tilraner seg» makten⁹³. I et «post-totalitært» samfunn, i motsetning til et klassisk diktatur, vil følgelig makten anonymisere seg, ifølge Havel. Ideologien blir et instrument for maktens indre kommunikasjon. Denne makten hviler på vaklende grunn, på løgn. Den er bare effektiv så lenge mennesker er villige til å leve i løgn. Havel hevdet at

⁹¹ Se f.eks. Vladimir Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*, Soviet and East European Studies. (Cambridge Eng.: University Press, 1971).

⁹² Havel, «De maktesløses makt», 10.

⁹³ Havel, «De maktesløses makt», 11.

Dubček-regimet aldri klarte å frigjøre seg fra «skinnets» verden i 1968. Når den offisielle makten forsøker å reformere seg selv, som under Praha-våren, så åpner det for nye rom samtidig som orienteringen forblir uklar mellom «tillatelige» og «utillatelige» kompromisser⁹⁴. Det skjer en differensiering og pluralitet nedenfra, også utenfor de offisielle maktstrukturene. Den var spontan og forandret atmosfæren i samfunnet, men ikke selve maktstrukturene. Maktstrukturene ble stående i en fase av diskusjoner og prosjekter. Havel hevder at Aksjonsprogrammet til kommunistpartiet var et halvhjertet program «fullt av motsetninger som i grunnen ikke forandret samfunnsmaktens fysiske side»⁹⁵. Det var en pluralitet i initiativer og interesser, men maktens grunnpilar var den samme.

På 1970-tallet, under den såkalte normaliseringsperioden, hadde det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet oppgitt reformprosessen og det humanistiske aspektet i det sosialistiske samfunnet. De problemene som de intellektuelle forsøkte å fjerne på 1960-tallet, ble forsterket fra 1970-tallet, og bidro nettopp til delegitimeringen av det sosialistiske prosjektet i Tsjekkoslovakia.

Ideanalyse av Praha-vårens «Sosialisme med et menneskelig ansikt», knyttet opp mot teknologi og vitenskapsutvikling. Økonomisk utvikling som en viktig katalysator for denne vektleggingen av reformpolitikken.

Som vi har sett innebar «sosialisme med et menneskelig ansikt» ingen avskaffelse av det politiske og økonomiske kommunistiske systemet. Målet var todelt, en revitalisering av samfunnet gjennom innovasjon og rasjonalisering hvor den teknologiske, vitenskapelige og økonomiske utviklingen ble avgjørende. I tillegg ble en rehabilitering av det humanistiske aspektet også viktig. Begge aspektene ble vurdert som nødvendige for å oppnå befolkningens oppslutning om partiets politikk. Denne legitimeringsprosessen var både ideologisk og realpolitisk begrunnet. Den innebar en forening eller vitenskapeliggjøring av marxistisk og sosialistisk ideologi i relasjon til rasjonell avgjørelsesmyndighet.

Allerede under den 22. partikongressen til kommunistpartiet i Sovjetunionen i oktober 1961 hevdet Khrustsjov viktigheten av ny teknologi og vitenskap i den videre utviklingen av sosialismen. Tøværperioden i Sovjetunionen på slutten av 1950-tallet og begynnelsen av 1960-tallet hadde stor innflytelse i deler av det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet. Samtidig

⁹⁴ Havel, «De maktesløses makt», 60.

⁹⁵ Havel, «De maktesløses makt», 63.

med signalene fra Moskva gikk Praha inn i en økonomisk regresjon, og den gjeldende 5-års planen måtte oppgis. Uavhengig av ideologisk ståsted så alle innen kommunistpartiet behovet for et nytt system i økonomien, eller i alle fall en nødvendig omlegging.

Økonomen Ota Šik ble sentral i denne reformprosessen fra 1963 av, og dette nye systemet i økonomien ble kjennetegnet som markedssosialisme, og trakk som nevnt veksler fra samtidige jugoslaviske økonomiske eksperimenter. De neste fem årene fram til Prahavåren innebar stadige kompromissløsninger og sendrektighet, men i 1968 skøyt utviklingen fart. I mai 1968 framla Šik en visjon om å skape en økonomisk modell som ville fungere som et eksempel for både sosialistiske og kapitalistiske land. Dette var et offensivt og optimistisk utsagn, som bar preg av idealisme og at Moskva ikke utgjorde noe forbilde lengre. Ota Šik kom til å komme i et motsetningsforhold til f.eks. Dubček og Mlynář, bl.a. i et møte med den ideologiske kommisjonen. De to tok et oppgjør med Šik da sistnevnte ønsket å ta muligheten for å innføre et genuint pluralistisk demokrati i partiprogrammet forut for den kommende 14. partikongressen⁹⁶.

Det opprinnelige revolusjonsbegrepet i den klassiske marxist-leninistiske tenkningen mistet relevans i Tsjekkoslovakia de første årene av 1960-tallet. Det vil si, revolusjonsbegrepet i seg selv ble viktigere enn tidligere, men i en annen ramme i utviklingen av «vitenskapelig kommunisme» i Praha og Bratislava. Den vendte seg bort fra sovjetiske tradisjoner og de marxist-leninistiske teoriens opprinnelige universalitet, til en slags «nasjonalisering» av revolusjonsideene.

Indirekte var den tsjekkosllovakiske linjen med andre ord ikke bare et ønske om aktivitet og en sosialistisk vei som var praktisk orientert. Den bar også preg av en nasjonal vei til sosialisme. Men det er langt mer åpent om det forelå et ønske om en universell humanistisk sosial revolusjon, som eventuelt andre sosialistiske nasjoner kunne kopiere helt eller delvis? De siste intensjonene er det nærmest umulig å bevisføre, og det ble aldri etablert en egen tsjekkosllovakisk autoritativ og universell akseptert revolusjonsteori. Generelt er det historiografisk sett forsket lite omkring statsosialisme i øst-europeiske land og myndighetsutøvelse gjennom ekspertkunnskap⁹⁷. Dette problemkomplekset var langt mer utbrodert i vestlige nasjoner under den kalde krigen.

⁹⁶ Šik, «Praha-våren»: *perestrojkaen som forsvant: erindringer*, 216.

⁹⁷ Jiri Hoppe, og Vítězslav Sommer. «How the 'Richta Team' Was Born: The Scientific and Technological Revolution and Political Decision-Making in Czechoslovak Reform Communism». *Zeitschrift Für Ostmitteleuropa-Forschung* 69, nr. 4 (2020): 496, <https://doi.org/10.25627/202069410849>.

Den tsjekkosllovakiske «vitenskapelige kommunismen» var fragmentert og orienterte seg i hovedsak rundt menneskelig frigjøring og teknokratisk sosialisme, og en teoretisering rundt revolusjonsbegrepet.

Hvordan kunne en «vitenskapelig kommunisme» med ny teknologi og ekspertise i avgjørelsesmyndighet, et ekspertvelde, utvikle en sosialisme som samtidig skulle ivareta den sosiale revolusjonen? Viktig var signalene fra Nikita Khrustsjov etter den 22. Partikongressen til det sovjetiske kommunistpartiet i oktober 1961 om at utviklingen av ny teknologi og å styrke vitenskapsmiljøene måtte til for å utvikle sosialismen. Khrustsjovs optimisme muliggjorde og åpnet for en ny orientering rundt framtidens sosialisme. Praha responderte hurtig, ikke minst fordi Tsjekkoslovakia hadde alvorlige problemer i økonomien og generelt i legitimeringen av sosialismen i landet. Høsten 1961 var noen av kjennetegnene for Tsjekkoslovakia, stagnasjon og manglende oppgjør med stalinismen under 1950-tallet. Under den 12. tsjekkosllovakiske partikongressen i desember 1962 ble vitenskapelig og teknologisk utvikling framhevet som svært viktig for å kunne utvikle det sosialistiske samfunnet. I april 1963 vedtok Presidiet i kommunistpartiet en resolusjon hvor dannelsen av en spesiell ideologikommisjon med maktmyndighet skulle iverksettes. I september 1963 besto denne av 39 medlemmer og var ledet av de relativt konservative kommunisttoppene Jiří Hendrých og Vladimír Koucký⁹⁸. Et av hovedideene til denne kommisjonen ble hevdelsen av å knytte ideologisk arbeid nærmere opp mot generell partiaktivitet. Det var her det etter hvert så velbrukte «ansvarlighetsaspektet» blant samfunnsborgerne fikk sitt konstitusjonelle og offentlige uttrykk første gang, slik den ble brukt under Prahavåren. Men ideene i seg selv var universelle og velkjente fra tidligere. De var ikke originale.

I de neste årene etter 1963 ble det opprettet flere ekspertteam for utvikling av både ideologiske, økonomiske og politiske program. Disse opererte i forbindelse med eller i en løst symbiose med den kommunistiske partiledelsen, og noen (men ikke alle) i ekspertgruppenes ledelse innehadde viktige politiske posisjoner, blant annet besatte Zdeněk Mlynář og Ota Šik hver sin plass i Sentralkomiteen. Selv om det foregikk en viss form for samarbeid mellom gruppene og partiledelsen, samt gruppene seg imellom, så ble det aldri etablert noen klare teoretiske eller praktiske autoritative linjer for hvordan samfunnet skulle utvikles i kommunistisk retning. Dette er en av grunnene til at det er vanskelig å avdekke noen særegen nasjonal vei til sosialismen før og under Praha-våren i Tsjekkoslovakia.

⁹⁸ Hoppe, og Sommer. «How the 'Richta Team' Was Born: The Scientific and Technological Revolution and Political Decision-Making in Czechoslovak Reform Communism», 510.

Samtidig kan det være på sin plass å stille spørsmål om det fantes eventuelle intellektuelle og ideologiske gap mellom teknologisk-orienterte vitenskapsfolk og humanister. Dette skillet var omtalt under den korte tøvårsperioden i Sovjetunionen under Khrustsjov på tidlig 1960-tallet i form av begrepene «fisiki» og «liriki». I Tsjekkoslovakia var uviljen mot å frambringe «egne» metafysiske doktriner klart uttalt av blant annet den ikke-kommunistiske filosofen Jan Patočka. Han hevdet at tsjekkerne måtte åpne seg opp for den ytre verden, og møte filosofiske problemer av universal humanitet. Like fullt henga mange intellektuelle i landet seg til spørsmål rundt «kreativ utvikling av marxist-leninismen» gjennom samfunnsvitenskapelig arbeid og i undersøkelsen av utviklingspotensialet i et sosialistisk industrisamfunn som det tsjekkosllovakiske.

Reformkommunistenes grep var idealistisk og funksjonalistisk forstått. Makt og frihet skulle supplere hverandre. Når ulike sosiale grupper ble gitt frihet, kunne de uttrykke sine ideer og interesser i samarbeid med de forskjellige maktinstansene i samfunnet.

Disiplin og personlig ansvar var fyndord som ble brukt i de fleste deler av partiledelsen, men innholdet og forståelsen av dette ble tolket og påpekt helt forskjellig. De liberale og reformvennlige så på dette med idealistiske og funksjonelle øyne, mens det for de mer konservative betød opprettholdelse av status quo samt å føre en «pragmatisk» linje både innad i partiet og utad i samfunnet og blant sine ideologiske allierte.

Šik omtaler interessant nok den konservative Drahomír Kolder som en mann med meget stor betydning for både den økonomiske og den politiske utviklingen i Tsjekkoslovakia. Kolder skulle vise seg å bli en av hovedmennene bak invitasjonsbrevet som skulle legitimere den sovjetiske invasjonen av Tsjekkoslovakia 21. august 1968). Dette underbygger kanskje at det fantes aldri noen klare skillelinjer mellom reformtilhengere og motstandere av politiske og økonomiske reformer. Det var mange gråsoner.

Vi ser at det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet både så og samtidig anerkjente behovet for vitenskapelig og teknologisk ekspertise, og at det førte til en ny orientering mot de intellektuelle og deres økte betydning i avgjørelsesprosesser. Den største hindringen i denne retning var de stivbente og byråkratiske mekanismene knyttet til sentralplanleggingen, samt den manglende uavhengigheten til vitenskapsfolk og de intellektuelle⁹⁹. For å gjennomføre reelle forandringer, krevdes ikke bare en kritisk evaluering av stalintiden og dets ugjerninger,

⁹⁹ Riikka Nisonen-Trnka, «The Prague Spring of Science: Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1755, <https://doi.org/10.1080/09668130802434612>.

men først og fremst en transformasjon av tenkning rundt den kommunistiske ideologi. Mange kommunistiske intellektuelle gjennomgikk denne prosessen utover 1960-tallet, men gjennomslaget var kanskje større blant de intellektuelle innenfor samfunnsvitenskaper og økonomi enn blant de mer teknologisk orienterte innen naturvitenskaper¹⁰⁰. Prinsippene for frihet og autonomi innenfor yrking og forskning får gjennomslag, også på politisk plan da flere ledende reformpolitikere også var forskere og høyt verdsatte akademikere. I den politiske naturen rundt Prahavåren synes det tidlig å ha manifestert seg et inntrykk av at det hadde vært et stort ønske om å utvikle et «sosialt rettferdig form for demokrati»¹⁰¹. Det som fremdeles er uavklart er ifølge Maud Bracke, hva slags marxisme eller hvilke ideologiske røtter Prahavåren egentlig besto av¹⁰². Som vi har sett, ble det på mange måter, av både funksjonelle og idemessige grunner, tilrettelagt for intellektuell og kreativ frihet. Prahavåren oppsto blant annet om følge av den vitenskapelige forskning rundt marxismens funksjonalitet eller nytteverdi for det tsjekkosllovakiske samfunnet. Og i ønsket om å utvikle denne til det beste for befolkningen. Men hva med den nasjonale identitet og eventuelle friheten? Spilte den noen rolle i utviklingen av «sosialisme med et menneskelig ansikt»? Slovakia-spørsmålet blir av mange politikere og historikere sett på som vesentlig for utviklingen av reformpolitikken som kulminerte i Praha-våren¹⁰³.

Ideanalyse av Praha-vårens «Sosialisme med et menneskelig ansikt», knyttet opp mot nasjonalitetsspørsmålet rundt Tsjekia og Slovakia. Føderalisering som demokratiprosess?

Nasjonalitetsspørsmålet rundt Slovakias rolle og betydning i det kommunistiske Tsjekkoslovakia var et stridsspørsmål på 1960-tallet. Helt siden maktovertakelsen i 1948, hadde det slovakiske kommunistpartiet hatt en underordnet funksjon som juniorpartner for det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet. Noen eget tsjekkisk kommunistparti fantes ikke. Košice-programmet fra våren 1945, som skulle være rettesnor for Nasjonal Front etter krigen, forutsatte «full likhet» mellom de broderlige tsjekkiske og slovakiske nasjonene¹⁰⁴. Denne ble fullt ut neglisjert etter 1948, men heller ikke spesielt godt ivaretatt i årene før. Slovakia-

¹⁰⁰ Nisonen-Trnka, «The Prague Spring of Science: Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain», 1757 – 62.

¹⁰¹ Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*, 1-2.

¹⁰² Maud Bracke, «French Responses to the Prague Spring: Connections, (Mis)Perception and Appropriation». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1735–37. <https://doi.org/10.1080/09668130802434331>.

¹⁰³ Se f.eks. Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*.

Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*.

¹⁰⁴ Heimann, «The Scheming Apparatchik of the Prague Spring», 1726.

spørsmålet hadde sin oppmerksomhet rettet mot den offentlige politikken undertrykkelse og misbruk mot den slovakiske nasjonen under kommuniststyret. Denne politiske diskursen var lukket fram til rundt 1963.

Føderaliseringsspørsmålet førte til en debatt omkring demokrati og medbestemmelse, og samtidig til en motstand mot pragosentrismen, slik den ble oppfattet fra Bratislava. Følgelig bidro Slovakia-spørsmålet også til en reorientering omkring ideene og holdningene knyttet til «demokratisk sentralisme». På 1950-tallet hadde Slovakia-spørsmålet vært et vesentlig element i undertrykkelsespolitikken som det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet førte under stalinismen. De slovakiske institusjonene fikk minsket autoritet fram til 1956, og i den nye konstitusjonen fra 1960 ble den slovakiske nasjonen nærmest eliminert. I tillegg ville en rehabilitering av ofrene for stalinismen også innebære en rehabilitering av de såkalte «slovakiske borgerlige nasjonalistene» innen kommunistpartiet, da stalinprosessene var spesielt rettet mot nasjonalt orienterte slovakiske kommunister. Denne rehabiliteringen lot vente på seg i begynnelsen av 1960-tallet, da denne ville ha klare negative implikasjoner for deler av det tsjekkiske lederskapet (og noen slovakere) som hadde vært involvert i disse prosessene. Følgelig eskalerte den slovakiske frustrasjonen mot Praha og Novotný-regimet¹⁰⁵. To av Novotnys fremste motstandere i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet utover 1960-tallet var slovakene Aleksander Dubček og Gustáv Husák (sistnevnte overtok som partileder etter Dubček våren 1969, og holdt posisjonen til 1987). Husák var en av de som hadde sittet i fengsel gjennom store deler av 1950-tallet, beskyldt for å være «slovakisk borgerlig nasjonalist». Dubček hadde vært uberørt av de stalinistiske prosessene.

Tidlig på 1960-tallet ble det slovakiske nasjonalismeaspektet stadig mer politisk betent for det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet. I juni 1963 ble det nedsatt en kommisjon, Barnabit-kommisjonen, som skulle etterforske ugjerningene mot slovakiske kommunisttopper gjennom 1950-tallets stalinistiske periode. Aleksander Dubček var en politikerne som satt i kommisjonen, som for øvrig hadde flere historikere med på laget. Gustáv Husák og Ladislav Novomeský var to av de sentrale politikerne som ble rehabilitert fra sine anklager, mens den dogmatiske slovakiske partilederen og Novotnys støttespiller, Viliam Siroký, måtte trekke seg fra sine posisjoner. Han ble erstattet av Dubček, mot Novotnys ønske, allerede i mai 1963.

Fiendskapen mellom sentrale slovakiske politikere og Novotnys støttespillere i partiapparatet skulle utgjøre en underliggende linje i maktkampen mellom reformtilhengere og dogmatikere fram mot Praha-våren. Det er blitt hevdet og argumentert for at Slovakia-spørsmålet, sammen

¹⁰⁵ Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 90 - 115.

med økonomien og ytringsfriheten, ble utslagsgivende for utviklingen mot Praha-våren¹⁰⁶. Det er like fullt et åpent spørsmål om reformiveren og liberaliseringen av samfunnet var mer utpreget og populært i slovakiske områdene framfor de tsjekkiske. Etter at Novotný ble styrtet i januar 1968, viste det seg snart at mange av de slovakiske politikerne som kjempet for Novotnýs fall, og som framsto som reformorienterte eller nøytrale, endte opp blant reformprosessenes fremste motstandere. Slovakene Vasil Bilak, Alois Indra og Gustáv Husák var alle eksempler på svært sentrale støttespillere for Moskva i tiden etter Praha-våren og under den såkalte normaliseringsperioden.

Alt i alt var det ingen klare indikasjoner på at nasjonalitet hadde innvirkning på hvor de ulike kommunistiske politikerne og intellektuelle plasserte seg i det politiske reformlandskapet, som i alle tilfeller ikke bestod av noen klare «leire» eller grupperinger. Det var glidende overganger mellom de ulike aktørene. Også selve symbolet på Prahavåren, Aleksander Dubček, var ikke betraktet som noen utpreget reformtilhenger før rundt 1966-67. Historikeren Mary Heimann hevdet som nevnt at Dubček trakk det «slovakiske kortet» som ledd i en intern maktkamp innen det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet, og at den mer liberale orienteringen var en følge av denne maktkampen¹⁰⁷. Hun bruker det slovakiske litterære ukemagasinet *Kulturný Život* som et eksempel på dette. Allerede i 1963-64 ble denne langt på vei unndratt sensur, og brukte denne friheten til å kritisere sentralregjeringen i Praha, samtidig som den hevdet slovakiske kulturelle og nasjonale spørsmål som f.eks. tregheten rundt rehabiliteringen av slovakiske ofrene for stalinprosessene på 1950-tallet. Da den tsjekkosllovakiske partilederen Novotný kritiserte Dubček for ikke å ha kontroll på den slovakiske pressen, repliserte sistnevnte at rehabiliteringen i Tsjekkoslovakia gikk for sakte sammenliknet med Sovjetunionen (under Khrustsjov)¹⁰⁸. Et svar Novotný ikke kunne motsi.

Williams¹⁰⁹ påpeker også en ambivalens rundt Dubčeks reformvilje i 1968. Et eksempel er rollen sikkerhetspolitiet spilte under Praha-våren. Den reformorienterte etterretningslederen Josef Pavel som ønsket å reformere StB (sikkerhetstjenesten), mistet gradvis støttespillere utover sommeren 1968, og ble motarbeidet ikke bare av de mer konservative og Moskva-orienterte innen StB, men også av partireformatorene i regjering og i Presidiet under Dubčeks ledelse. Et eksempel er en erklæring fra partiledelsen i Presidiet den 28.mai hvor StB skulle omstruktureres, noe som ville bidra til å undergrave Pavels radikale reorganiseringer innen

¹⁰⁶ Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 115.

¹⁰⁷ Heimann, «The Scheming Apparatchik of the Prague Spring».

¹⁰⁸ Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 90 – 91.

¹⁰⁹ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 218 – 219.

sikkerhetstjenesten. En nær venn av Dubček, slovaken Viliam Šalgovič, ble viseinnenriksminister og gitt ansvar for StB. Hans oppgave var å skape en ny tjeneste mer på linje med KGBs aktiviteter og struktur, noe som innebar et brudd på partiets eget Aksjonsprogram¹¹⁰. I juni intervenerte Pavel igjen, og motsatte seg statsminister Oldřich Černík og Dubčeks ønske om å foreta overvåking av KAN, K.231 og det nyopprettede sosialdemokratiske partiet¹¹¹.

Den omtalte interne maktkamp innen det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet ble med andre ord igangsatt fra 1963 av. Spennet mellom maktkamp knyttet opp til virkelig ideologisk eller idemessig reformpolitikk er til dels uavklart. De klare linjene mellom maktkamp og reformpolitikk står ikke «hugget i stein». Slovakia-spørsmålet er kanskje av betydning i et forsøk på å avdekke deler av dette spennet. Et vesentlig punkt i Aksjonsprogrammet og de generelle reformprosessene under Praha-våren var som tidligere nevnt, desentraliseringsaspektet, som var ment å skulle både øke effektiviseringen av ledelsen av samfunnet samt bedre vilkårene for demokratiseringen gjennom økt deltakelse. Som en naturlig følge av dette ble det i juni 1968 igangsatt en utarbeidelse av føderasjonsplanen mellom Tsjekkia og Slovakia. Høsten 1969 sto den ferdig, og Tsjekkoslovakia ble offisielt en føderal sosialistisk folkerepublikk. Føderaliseringen er også det mest markante eller synlige utfallet av Prahavårens reformprosesser. Asymmetrien mellom den slovakiske nasjonen og den tsjekkosllovakiske staten opphørte ikke helt, men de slovakiske institusjonene fikk økt innflytelse.

Slovakia og «sosialisme med et menneskelig ansikt» følger ingen avklarte linjer utenom selve frihetsidealet til en nasjonal gruppering som aldri hadde vært en uavhengig nasjon. Noen idealistiske marxister ville nok kunne betrakte slovakisk selvhevdelse som irrelevant og antikvarisk i et såkalt klasseløst samfunn hvor likhet og solidaritet rundt det sosialistiske samfunnet var overordnet identitetsaspektet knyttet til nasjonalitet, språk og kultur. For disse framkom nasjonalitetsaspektet fremdeles som like reaksjonært og splittende som tidligere. Like fullt blir paradoksalt nok denne anti-nasjonalistiske linjen rundt Novotny og hans støttespillere ansett som en fortsettelse av den tsjekkiske hegemonilinen, sett med slovakiske øyne. Nedtoningen av det perifere slovakiske, betød gjerne framhevelsen av sentrum, det tsjekkiske. Og samtidig kan man stille spørsmål rundt reformpolitikernes orienteringer rundt

¹¹⁰ Williams, Kieran. *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 218. Mlynář, *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*, 129.

¹¹¹ Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, 216.

klassekampens bortfall. Var det tenkelig at gjennom klasseidentitetens nedtoning, så kunne den erstattes med det videre og mer anvendelige nasjonsbegrepet? Reformpolitikkenes essens baserte seg på en reparasjon av den nære fortid. En fortid der den «dødelige klassekampen» hadde blitt brukt som begrunnelse for de stalinistiske forbrytelse mot store lag av befolkningen. Klassekampen betød misgjerninger og hadde vært et viktig element for stalinismen. Samtidig betydde dens nedskalering en ny mulighet for demokratisering av sosialismen i Tsjekkoslovakia, gjennom en frigjørende føderalisering av landet. Denne ideologiske uklarheten frambrakte muligheter for både en videre humanistisk marxisme og en mer nasjonal orientert kommunisme rettet mot egne behov og tradisjoner. I hvilken av disse to kategoriene «sosialisme med et menneskelig ansikt» tilhører, er kanskje et åpent spørsmål. Reformpolitikkerne under Prahavåren synes selv å ha vært under påvirkning av denne tvetydigheten.

Samtidig var ikke Prahavåren et sammenhengende prosjekt, og følgelig viste dens svakheter seg etter invasjonen den 21. august 1968. Den mest konkrete synlige arven etter Prahavåren lå ikke det i det ideologiske, men i det nasjonale aspektet. I samlingen rundt den slovakiske og tsjekkiske føderasjonen, samtidig som den kommunistiske ideologien ble diskreditert.

Kapittel 4. Ny tenkning og perestrojka. Gorbatsjovs reformkommunisme som ikke lot seg gjennomføre.

Litt om Ny Tenkning sett i lys av dets ideologiske utgangspunkt.

Ideologi kan settes i sammenheng med prinsipper for handling. Det handler om noe mer enn bare holdninger, perspektiver og verdensanskuelse. Den nøyer seg ikke bare med å forklare, men er aktivert for å forandre framtiden¹¹². På en måte var Lenin, Stalin, Khrustsjov og Gorbatsjov alle representanter for sin vilje til å endre fremtiden gjennom kommunistiske grunnprinsipper. Den store forskjellen mellom dem var villigheten til å utøve vold og undertrykkelse for å gjennomføre sine handlinger. For Gorbatsjov var bruk av vold delegitimerende og ødeleggende for den kommunistiske ideologien. Voldsbruk var ikke forenelig med selve fundamentet for Ny Tenkning, som på flere måter hadde samme ideologiske utgangspunkt som den tidligere tsjekkosllovakiske «sosialisme med et menneskelig ansikt».

I vurderingen av Ny Tenkning og hvorfor den ble igangsatt er det ofte de samme faktorene som kommer opp. Noen knyttes til strukturer og dets forandringer eller kriser som brakte med seg behovet for å reformere den sovjetiske sosialismen. Atomtrusselen i det internasjonale samfunnet endret hele sikkerhetsaspektet i retning mot erkjennelsen av behovet for felles sikkerhet. Den globale økologien spilte også en rolle. I tillegg blir innenlandsk økonomisk og sosial krise i Sovjetunionen vektlagt.

Utenom de strukturelle krisene som standardforklaringer så vektlegges ideaspektet. Det nye lederskapet på 1980-tallet omfavnet radikalt nye ideer, hvor den moralske kapitalen og «eksemplets makt» var ment å legitimere sosialismen internasjonalt. Med dette bortfaller klassekampen i sin opprinnelige leninistiske form. «I hele verden har vi skapt nytt håp for framtiden. Det er en stor moralsk kapital. Og vi må verdsette dette og innfri den tilliten til oss som vi føler overalt»¹¹³.

Ideologi dreier seg med andre ord om aktiv handling for å endre framtiden. Et annet karakteristisk trekk er hvordan idealistiske trekk i den bidrar til å forenkle et i utgangspunktet

¹¹² Peter Baehr, «Movement, Formation, and Maintenance in the Soviet Union. Victor Zaslavsky's Challenge to the Arendtian Theory of Totalitarianism». I *Totalitarian Societies and Democratic Transition*, redigert av Vladislav Zubok og Tommaso Piffer, 17–52. (Budapest, Hungary: Central European University Press, 2022) 26 – 27.

¹¹³ Gorbatsjov, Mikhail. «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988». Novostis forlag, 1988. Nasjonalbiblioteket, 18.

mer komplekst verdensbilde, samtidig som den gir tilflukt for dens tilhengere. I så måte vil kanskje ideologisk motiverte handlinger som styres fra over, gi lite motstandskraft for det uforutsigbare eller generelle «uønskete» endringer i samfunnet.

Gorbatsjov overtok et Sovjetunionen hvor partikonkurransen var utenkelig og hvor dissens i befolkningen ble møtt med undertrykkelse og skremsel. Den komplekse dualiteten i Ny Tenkning var ønsket om å reformere systemet, men også å bevare dette.

Man kan stille spørsmål om hvorvidt det gamle systemet lå latent i det nye, men Gorbatsjov overtok i alle fall et samfunn som hadde mistet mye av sin gjennomslagskraft i befolkningen. Økonomisk stagnasjon, korrupsjon og løgner var karakteristiske trekk for forståelsen av hva kommunistiske samfunn betydde for «folk flest» i hverdagslivet. Denne forståelseshorisonten samsvarte sjelden med den offisielle versjonen av det kommunistiske samfunnet og dets ritualiserte bilde av brorskap og proletarisk demokrati. Til tross for det ritualiserte språket omkring samhold og kollektivismen, så var selve maktstrukturene i samfunnet alt annet enn egalitære. I stedet for bortfall av sosiale forskjeller, så representerte eliten i det styrende kommunistpartiet selve symbolet for den store avstanden mellom de «styrende og de styrte». Var utgangspunktet for Ny Tenkning å rive ned dette skillet og innføre en ny og legitimerende samfunnskontrakt med folket, eller var dets egentlige utbytte et legitimerende kompromiss med folket i bytte mot økt levestandard? Et kompromiss som gagnet begge parter. Eller var Ny Tenkning et genuint forsøk på å fornye kommunismens universelle ideologiske appell og base, også internasjonalt.

Fantes det et slikt ideologisk grunnlag for solidaritet med det sovjetiske kommunistpartiet, gitt dets historiske arv?

Den tsjekkiske filosofen Jan Patočka hevdet på 1970-tallet at kilden for den politiske orden var nødt og komme utenfra, utenfor den politiske sfæren. Et samfunn kan ikke fungere uten en moralsk fundamentering. Den tsjekkiske skribenten Václav Benda tok opp denne tråden etter 1989 og hevdet at «sosialisme med et menneskelig ansikt» hadde spilt fallitt da folket ikke ønsker en reformert versjon av en illiberal orden. De ønsket frihet og ikke en arv.

Ny Tenkning og dens rolle og betydning for utviklingen av Sovjetunionens innenrikspolitiske linjer.

Vladislav Surkov som var president Vladimir Putins spindoktor og ideologiske rådgiver det første tiåret av den nåværende presidentens regjeringstid, hevdet at Russland var et «styrt

demokrati». Med dette mente han at nasjonens velferd og interesser best ble ivaretatt av en suveren og effektiv leder. Demokrati var ikke noe som blir til av seg selv, men trengte «assistanse» fra over. Utviklingen måtte ledes. Dette representerer fremdeles kjernen i den putinske tankeverden.

På mange måter utgjør dette tankesettet lite nytt i den russiske politiske kulturen. Den framstår langt på vei som en arv fra både den sovjetiske kommunistiske tidsalderen og tsartiden. Går man i dybden på denne er det utvilsomt klare likheter mellom «styrt demokrati» og prinsippene om kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet. Samtidig framstår Ny Tenkning i et internasjonalt perspektiv som noe fundamentalt annet enn Putins utenrikspolitiske orienteringer. Der Ny Tenkning internasjonalt handlet om fokus på universelle menneskerettigheter, Europas felles hus og nedrustning, samt de øst-europeiske kommunistlandenes rett til selvbestemmelse, så er det like fullt noen gjenkjennbare trekk i kommunistisk innenrikspolitisk ideologi og dagens putinisme. Også Gorbatsjov hadde et ønske om en slags «styrt demokratiseringsprosess», hvor Ny Tenkning innebar en slags legitimering av denne. Sett med vestlige øyne hadde hverken Gorbatsjovs første veivalg på 1980-tallet eller Putins linje, lite med virkelig demokrati å gjøre. Men i løpet av 2-3 år endret Ny Tenkning retning, hvor intensjonen synes å være å gi stemmer og initiativ «fra under» større betydning og muligheter for utfoldelse.

I et intervju fra 2010 hevder Gorbatsjov at Putins «suverent demokrati» er ingenting annet enn en teknikk for å transformere valg inn i et tomt skall av forfalskning og bedrag. «Det er enten et demokrati eller det er ikke. Når et demokratisk system er blitt skapt, kreves det store anstrengelser for at det skal vokse, modnes, ta rot og å sikre at alle institusjoner er frie og handler effektivt, og at det ikke er noen partiskhet i favør av den utøvende eller styrende gren»¹¹⁴. Var dette tanker som var kommet til i ettertid, eller var dette demokratiske gangsynet allerede til stede under Gorbatsjovs egen regjeringstid? I tillegg var det sovjetiske kommunistpartiet Gorbatsjovs maktbase helt til Sovjetunionens fall, en maktbase som ble ansett som stadig mer konservativt og initiativløst fra høsten 1990, og som ble oppløst sammen med Sovjetunionen. Langt på vei hadde Gorbatsjov selv ødelagt mye av sin maktbase, ved å overføre makt og beslutningskraft fra partiet og over til statlige organer etter 1988.

¹¹⁴ Mikhail Gorbachev, *The New Russia*. Oversatt av Arch Tait. (Cambridge, 2016), 235.

Hva var så hovedlinjene i utviklingstrekkene til Gorbatsjovs innenrikspolitiske orienteringer? Utgangspunktet for Gorbatsjov i 1985 var å framstå som et godt eksempel, da dets sosialistiske legalitet baserte seg på både en slags meritokratisk og moralsk atferd. All den tid det ikke fantes frie valg, måtte den politiske orden opprettholdes gjennom vedlikehold av disse to linjene. Utviklingen av kommunismen i samfunnet gikk gjennom støtte i befolkningen. Økonomisk velstand var en selvfølgelig bestanddel eller forutsetning for denne støtten. For mange kommunistledere internt i Sovjetunionen og i de ulike øst-europeiske nasjonene var dette tilstrekkelige betingelser.

Det som framstår som det nye elementet etter Gorbatsjovs maktovertakelse i 1985, er i tillegg vektleggingen av det moralske aspektet. Gjennom Ny Tenkning oppstår det og utvikles politiske og sosiale strukturer som både tillater og oppmuntrer til spontanitet og individualisme fra under. Samtidig som disse mekanismene slippes løs, så forsøkes de å kontrolleres eller styres i retning av en slags «legitim opposisjon». Forutsetningen synes å være et felles ønske om å reformere kommunismen for å oppfylle dets sosialistiske idealer. Hvor stammer denne idealismen fra?

Allerede før Gorbatsjovs maktovertakelse, tidlig 1980-tallet, pågikk det en akademisk debatt i Sovjetunionen om hvordan man ønsket å forholde seg til de økonomiske og sosiale krisene i den kommunistiske verden, bl.a. i Polen, men også internt i Sovjetunionen. Postmodernistiske tanker om orienteringer i en sammensatt og stadig tettere global verden, frambrakte ideer om et felles globalt hjem. Universalismen i disse innebar en viss motsats mot de antagonistiske linjer som ellers rådet under den kalde krigen.

Både i årene forut for 1985, og under Gorbatsjovs første regjeringstid, får mange av disse økonomiske og samfunnsorienterte akademikerne viktige politiske og rådgivende funksjoner i ulike vitenskapelige institusjoner som var kunnskapsleverandører til ulike kommunistorgan i maktapparatet. En rekke av Gorbatsjovs fremste rådgivere hadde en slik akademisk bakgrunn. En fellesnevner for mange av de var at de hadde forlatt fundamentale antagonistiske tankesett knyttet til marxist-leninistiske ideer om internasjonal klassekamp. Når f.eks. perspektiver rundt behovet for sameksistens i den globale verden vinner fram i Moskvas maktapparater, er det ikke unaturlig at det setter sitt preg på politiske avgjørelser eller retninger.

Samtidig er dette en prosess som ikke skjedde over natten, men man ser klare utviklingstrekk. En måned etter maktovertakelsen uttaler Gorbatsjov om et forhold til Øst-Europa basert på full likhet og kameratslig gjensidig assistanse av suverene stater, som opprettholder «prinsippet av sosialistisk internasjonalisme». Vi ser her at sjargongene fra Bresjnevdoktrinen og at forbindelsen mellom de marxist-leninistiske landene i det østlige Europa fremdeles er

rådende. Men samtidig gir dette utsagnet uttrykk for at de sosialistiske statene er i et gjensidig avhengighetsforhold til hverandre og at man i «brorskapets eller internasjonalistiske ånd» ikke har rett til bryte ut av dette sosialistiske skjebnefellesskapet. Men den sier noe mer. Betoningen av «full likhet» og «suverene stater» er nye elementer fra Kreml som ikke fantes før 1985. Samtidig var innholdet i disse begrepene lite konkretiserende, og kunne like gjerne tolkes som tradisjonelle fyndord. Bresjnevdoktrinen hadde stått sentralt i sovjetisk utenrikspolitikk siden intervensjonen av Tsjekkoslovakia i 1968, og Gorbatsjovs tale inneholdt ingen fordømmelse av denne.

Fem år senere er ordlyden langt mer konkretiserende. I februar 1990 under plenumsforsamlingen til det sovjetiske kommunistpartiet, spør Gorbatsjovs nære støttespiller Aleksandr Jakovlev hvordan vi kan nekte andre nasjoner prinsippet om frihet og demokrati. I løpet av fem år er utgangspunktet for debatten rundt demokratiseringsprosessen kommet så langt at det stilles spørsmål rundt gyldigheten av kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet. Hva har skjedd i løpet av disse årene?

Gorbatsjovs opprinnelige agenda synes å være å eliminere mangler i det sovjetiske samfunnet, fortrinnsvis innen økonomien. Erkjennelsen av at denne omstruktureringen ikke kunne gjennomføres uten å åpne opp for større åpenhet og demokratisering av samfunnet, synes å ha fått gjennomslag etter Tsjernobyl-katastrofen i april 1986. Gorbatsjov og Kreml hadde selv fått kjenne på betydningen av hemmelighold av alvorlighetsgraden rundt denne katastrofen. Det gikk flere dager før Kreml fikk fullgod informasjon omkring de faktiske forhold, og det ble en tankevekker for regimet¹¹⁵. Denne mangelen på åpenhet rundt alvorlige hendelser i Sovjetunionen iverksatte en selvransakelse omkring glasnostbegrepet, og viktigheten av denne. Glasnost ble like fullt aldri populært innad i partiapparatet, i motsetning til den appell den fikk blant intellektuelle i landet.

Et annet element som endret seg i løpet av 1986-87, var tidsperspektivet. Det å «rette på» økonomien ville kreve lang tid. Uskorenje, eller akselerasjons-tankegangen, forlattes til fordel for en mer helhetlig perspektivvurdering. Ting henger sammen, perfeksjonering av den sovjetiske sosialismen måtte innebære en demokratisering av denne. Perestrojkapolitikken ville vedvare inn i det 21. århundret, hevdet Gorbatsjov. I 1989 uttalte Gorbatsjov at reformpolitikken ultimate mål var en etablering av et «genuint demokratisk og selvstyrende sosial organisme» i stedet for et byråkratisk og autoritært system som utgikk fra arven av Stalin-tiden¹¹⁶. Dette innebar at kommando-administrative metoder måtte gis mindre plass i

¹¹⁵ White, *Gorbachev in Power*, 80 – 81.

¹¹⁶ White, *Gorbachev in Power*, 188.

framtiden. Et av forbildene for grupperingen rundt Gorbatsjov ble NEP-politikken som Lenin innførte på 1920-tallet, noe som innebar muligheter for private initiativ innen økonomi og politisk virke. I tillegg ble sosialistiske tradisjoner fra utlandet mer vektlagt. En «humanistisk sosialisme» ble ansett som mer effektiv. Detaljer rundt en slik sosialisme ble ikke utbrodert annet enn i brede ordlag. Stikkord var mer pluralisme, maktfordeling og en mer genuin føderalisme. Leninismen er framtrædende i Gorbatsjovs legitimering, men kan overføringen av humanistiske aspekter fra opprinnelig marxistisk idealisme sees som et intensjonelt innslag hos Gorbatsjov, noe Lenin ville ha gjort hvis han fikk leve lengre?

Fra våren 1987 hadde en gruppe fremtrædende akademikere på oppdrag for kommunistpartiet fått i oppdrag å utbrodere og formulere et nytt begrep av sosialisme som kunne anvendes i Sovjetunionen. En sentral skikkelse i dette arbeidet var Anatolij Butenko (avdelingsleder i Institutt for økonomi for Verdens sosialistiske system ved Vitenskapsakademiet). Resultatet av deres arbeid ble offentliggjort i 1989, hvor det ble hevdet at arven etter Stalins «sosialistiske kollektivismen» hadde satt varige, fremmedgjørende avtrykk på det sovjetiske samfunnet i neglisjeringen av individualismen. Disse stalinistiske avtrykkene utgjorde fremdeles et de-legitimerende element for den framtidige byggingen av en mer demokratisk sosialisme¹¹⁷.

I oktober 1988 tok Vadim Medvedev (leder av ideologikommisjonen i Sentralkomiteen), ordet for å oppdatere sosialistbegrepet, bl.a. ved å hente impulser fra andre sosialistiske land, vestlig sosialdemokrati og vestlige politiske og økonomiske strukturer. En annen aktør, tidligere nevnte Aleksander Jakovlev (formannen for Sentralkomiteens kommisjon for internasjonale saker), trakk fram moralske aspekter rundt utarbeiding av en ny og mer moderne humanistisk sosialisme. Formålet var å «skape et høyt moralsk samfunn med fritt, kreativ tenkning av aktive og uavhengige folk»¹¹⁸. Jakovlev var en svært sentral aktør for Gorbatsjovs reformpolitikk fra 1985 til 1990.

Samhandlingen innad i det øverste ledersjiktet slår sprekker etter demokratiseringsprosessene fra 1987. Sett i ettertid, ser en at lederskapet i partiet var splittet, men også at motkreftene til reformarbeidet heller ikke var samlet i større grupperinger. Reformen ble sett på som nødvendige, men innholdet av disse og utdypningen av hvordan åpenheten rundt manglene i det sovjetiske samfunnet skulle vektlegges i offentligheten, sprikte. Et av de vanskelige

¹¹⁷ White, *Gorbachev in Power*, 191.

¹¹⁸ White, *Gorbachev in Power*, 194.

balansegangene var vektingen av «pluralistisk sosialisme» versus ideen om «demokratisk sentralisme».

Hvordan skulle kommunistpartiet lede det sovjetiske samfunnet under Ny Tenkning?

Gorbatsjov var uklar i dette spørsmålet. Ville for mye vektlegging av fortidens mangler gjennom glasnost være ikke bare demoraliserende, men også ødeleggende for sosialismens renommé? Ny Tenkning hadde identifisert problemene i sovjetsamfunnet, men ikke kommet opp med konkrete løsninger utover en erkjennelse at Sovjetunionens framtid og legitimitet lå i en idemessig demokratisk eller humanistisk sosialisme.

For Gorbatsjov utgjorde forvitringen av kommunistpartiets legitimitet en radikal reform av det politiske systemet, og ikke bare en demokratisering. Den omtalte 19. Partikonferansen som fant sted mellom den 28. juni og 1. juli 1988 ble avgjørende, hvor Ny Tenkning ble den nye legale ideforankring for Gorbatsjovs sosialisme. Desentraliseringen av maktgrunnet resulterte i en splittelse av partisystemet og statssystemet. Selv om politiske aktører fra kommunistpartiet fortsatt hadde politisk makt innen statssystemet, så innebar det like fullt en desentralisering av partiets ledende strukturer. På en annen side forsøkte Gorbatsjov å kontrollere partiet gjennom seg selv og sine nærmeste støttespillere. Desentralisering ble et middel for å motvirke til etableringen av andre maktbaser. Det hjalp også Gorbatsjov at de konservative ikke utgjorde noen helhetlig gruppe med et samlet program i utgangspunktet. Gorbatsjovs «menneskelige faktor» innebar en omfattende utvikling av det såkalte sivile samfunnet, forstått som oppblomstring av det ulike sosiale organisasjoner. Gorbatsjov kalte selv sin reformkommunisme for en «utviklende sosialisme», en sosialisme som var underlagt en vedvarende prosess. Dette stod i motstilling til Bresjnevs ide eller slagord rundt «utviklet sosialisme», som indikerte en avsluttet utopi bestående av stillstand/stabilt samfunn.

Gorbatsjovs «menneskelige faktor» innebar ikke bare bevegelse mot framtiden, men var i tillegg ambisiøs i en slags revolusjonerende visjonær retning. Ny Tenkning orienterte seg om en global framtid, ikke bare nasjonal. Den hentet impulser fra postmodernistiske globale strømninger og andre kulturteorier, også gjennom en fortsatt tro på en vitenskapeliggjøring av sosialismen og doktrinen rundt dialektisk materialisme. Denne vitenskapeliggjøringen ville være til gagn for verdenssamfunnet, og samtidig legitimerende både internt og internasjonalt. Denne sosialismen skulle være et system av «sann og håndgripelig humanisme slik at mennesket blir målet for alle ting», slik Gorbatsjov så det under den 19. Partikonferansen

sommeren 1988¹¹⁹. Denne menneskelige faktoren innen det nye politiske systemet skulle representere en kombinasjon av sentralisert direksjon «fra over», med demokratisk kontroll «fra under». Ville elementet fra leninismen og demokratisk sentralisme, dvs. partiets vilje, la seg forene med «folkets vilje»?

I dag vet vi at denne gamle relasjonen mellom parti og folk ble ugyldiggjort, ikke minst gjennom Boris Jeltsins maktkamp mot Mikhail Gorbatsjov. Det sovjetiske kommunistpartiets programerklæring fra juli 1990 gjenspeiler denne vanskelige balansegangen mellom idealisme og realpolitiske utfordringer rundt legitimering og folkets vilje. «Kongressen betrakter at de dyptrede kildene til krisene ikke ligger i nedvurderingen av sosialismens ide i seg selv, men i deformasjonene fra fortiden». «Kommunistpartiet forsvarer en kreativ tilnærming til teori og praksis av sosialismen og dets utvikling gjennom konstruktive analyser av det historiske eksperimentet av det 20. århundret og arven etter Marx, Engels og Lenin frigjort fra dogmatisk fortolkning. Vi vurderer det som nødvendig å ta i bruk de beste bedriftene av menneskelig fornuft og erfaring samlet i en verden av effektiv økonomisk ledelse, løsningen av sosiale problemer og utvikling av demokratiske institusjoner»¹²⁰.

Programerklæringen fra 1990 finner sted i et Sovjetunionen som befinner seg i en dyp identitetskrise og begynnende unionsoppsmuldring. Samtidig står partiet fast ved sine kjerneverdier rundt sosialismen. Et interessant element er koplingen mellom den indre perestrojka og internasjonale relasjoner. Er det her Gorbatsjov og det splittede kommunistpartiet ser sine legitimerende framtidslinjer i en vanskelig innenrikspolitisk tid? I sitt aksjonsprogram under programerklæringen framheves med store bokstaver, «Mot en ny kvalitet av internasjonalt samarbeid». «Partiet betrakter sammenslutningen av anstrengelsene av alle medlemmer av det internasjonale samfunnet i å løse felles problemer som menneskeheten står overfor som vitalt nødvendig» «Partiet tror at Sovjetunionens utenrikspolitiske strategi må baseres på ideer rundt fred, samarbeid, framskritt og humanitet; og burde bidra på alle mulige måter til prosessene rundt vår indre perestrojka og sikre internasjonal stabilitet»¹²¹.

Ny Tenkning og Gorbatsjovs idealistiske syn på verden, og Sovjetunionens rolle i den.

Ny Tenkning forstås i stor grad som Gorbatsjovs utenrikspolitiske linjer og ideer rundt Moskvas reformkommunisme, i kontrast til glasnost og perestrojka som i større grad

¹¹⁹ White, *Gorbachev in Power*, 187.

¹²⁰ CPSU Congress, «CPSU Programme Statement, July 1990». I *Soviet Society under Perestroika*, redigert av David Stuart Lane, (2nd ed. London, New York: Routledge, 1992).

¹²¹ CPSU Congress, «CPSU Programme Statement, July 1990», 102 – 103.

orienterer seg om det sovjetiske kommunistpartiets innenrikspolitiske ambisjoner og ideer. Det vesentlige spørsmålet er om Ny Tenkning representerer en slags avideologisering av utenrikspolitikken, eller om den tvert om er et produkt av en større ideologisk basert strategi for «et felles europeisk hus» og gjensidig avhengighet i internasjonale relasjoner. Resultat av et helhetlig globalt perspektiv, hvor moral får en større betydning på bekostning av «jungelens lov» og generell maktkamp. Gorbatsjovs første utkast av Ny Tenkning viste seg i mai 1986 under et møte i det sovjetiske utenriksdepartementet. Den gang var det et nokså klart realpolitisk utkast, hvor innholdet var nødvendigheten av en defensiv respons til Reagan-administrasjonens forsøk på utmatting av Sovjetunionens ressurser gjennom våpenkappløpet. Byrdene dette medførte, måtte lettes på¹²².

Før 1985 var Sovjetunionens utenrikspolitikk nært assosiert med den kalde krigens geopolitiske strategiske veivalg. Et sentralt begrep her var Bresjnevdoktrinen som omhandlet den sosialistiske internasjonalismen omkring den klassebaserte enheten til de ulike kommunistiske landene. I korthet var Bresjnevdoktrinen et forsøk fra Moskva å legitimere invasjonen av Tsjekkoslovakia i 1968 ved å vise til at ethvert sosialistisk land stod i en felles ansvarsforpliktelse til de øvrige. Fellesskapets interesser stod over enkeltlandenes særinteresser, og det lå implisitt i dette at Moskva definerte og håndhevet disse fellesinteressene ut fra egne geopolitiske målsetninger og ideologiske orienteringer. Legitimeringen knyttes opp til sikkerhetspolitikken på et internasjonalt plan. Og indirekte lå de kommunistiske statenes eksistensberettigelse i dette legitimeringsaspektet.

Gorbatsjovs Ny Tenkning brøt klart med Bresjnevdoktrinen, selv om Ny Tenknings handlingsrom og muligheter til å bli gjennomført, ikke ble avklart før 1988/89. Konkret atferd og handling samsvarte fra da av med uttalte ideer og ideologi. En klar fellesnevner bak Gorbatsjovs reform-agenda, både innenrikspolitisk så vel som i utenrikspolitisk, lå i et ønske om å åpne opp for sosialismens potensiale. En svært viktig bestanddel i Gorbatsjovs reformpolitikk allerede fra 1986 var å åpne opp for politiske initiativ på en bred basis. Alminnelige folk skulle bidra i større grad til utviklingen av sosialismen, under kyndig veiledning av det sovjetiske kommunistpartiet. I utenrikspolitikk innebar dette en redefinisjon av den begrensingen Bresjnevdoktrinen hadde medført for de sosialistiske nasjonene i Øst-Europa.

¹²² Vladislav M. Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*. (Yale University Press, 2021), 44.

Ny Tenkning henger med andre ord i så måte sammen med de innenrikspolitiske linjene til perestrojka og glasnost. Den eventuelle politiske, økonomiske og sosiale suksessen i Sovjetunionen ville i tillegg være et eksempel til etterfølgelse for de øvrige landene i den sosialistiske leiren. Gjennom suksess og eget eksempel skulle Moskva inspirere de øvrige «stagnerte» sosialistiske landene.

Men var Gorbatsjovs reformpolitikk en nødvendig realpolitisk reorientering, eller var den i hovedsak idebasert? Og hvordan var utviklingsforløpet fra 1985 til Gorbatsjovs fall i 1991? Jeg vil hevde at både realpolitikk og idealistiske syn bidro til bestanddelene til Gorbatsjovs «demokratiske sosialisme». Men i de kronologiske utviklingstrekkene skjer det en orientering i retning mot det idebaserte og ideologiske på bekostning av realpolitikken. Idealismen synes å toppe seg i årene 1988-1989. Dette gjenspeiler seg særlig i den utenrikspolitiske linjen under Ny Tenkning, og i Gorbatsjovs idealistiske syn på Sovjetunionens rolle i en ny internasjonal verdensorden.

De tre helt sentrale begivenhetene på den internasjonale scenen under Gorbatsjovs regjeringstid, og som alle hadde preg av hans idealistiske verdenssyn, var suksessene knyttet til nedrustningsarbeidet (særlig atomvåpen), hvor INF-avtalen fra 1987 er et høydepunkt, regimekollapsene og innføring av demokratiske styre reformer i de tidligere kommunistiske ett-partistatene i Øst-Europa fra høsten 1989, samt av Tysklands samling i 1990. Selv om det selvsagt er relasjonelle linjer mellom realpolitiske og idemessige aspekter, så var de alle en direkte konsekvens av idealismen i Ny Tenkning.

I kontrast til dette står Sovjetunionens oppløsning den 26. desember 1991. Den har riktignok sitt opphav i perestrojkas idegrunnlag rundt desentralisering av makt- og avgjørelsesmyndighet, og ideene og bestrebelsene i 1988 om å omfordele mye av makten bort fra Det sovjetiske kommunistpartiet til en ny legitimert statsautoritet¹²³. Dette utløste en kommende realpolitisk maktkamp som utspilte seg etter at Gorbatsjovs innenrikspolitiske reformpolitikk mistet troverdighet fra 1990 av. I utgangspunktet kan det se ut som at Gorbatsjovs utenrikspolitiske idealisme gjennom Ny Tenkning hadde langt større gjennomslagskraft enn hans innenrikspolitiske idealistiske orienteringer rundt perestrojka og glasnost.

Ved å se nærmere på noen sentrale ideologiske dokumenter skal jeg forsøke å anskueliggjøre for både et mer idemessig grunnlag, eller fundament for forståelsen av Gorbatsjovs

¹²³ Et av de viktigste hovedelementene i den nye maktstrukturen ble anskaffelsen av et nytt Presidentråd som erstattet sekretariatet i kommunistpartiets Sentralkomite som maktbasen rundt Gorbatsjov.

reformpolitikk, spesielt i Ny Tenkning. I tillegg blir det vesentlig å se på de kronologiske utviklingstrekkene. Her skal jeg forsøke å vise hvordan enkelte idemessige trekk var konstante, og uberørt av de ytre, kausale utviklingstrekkene. Denne «idealistiske ubevegeligheten» kan i så måte være en indikator på hvor retningsgivende og «avklarende» Gorbatsjovs idealistiske syn på verden og hans ønske om å reformere og legitimere en «human, demokratisk sosialisme» egentlig var. Kort sagt, forble det idemessige grunninnholdet uberørt av andre ytre, materialistiske faktorer? Eller kan man snu det på hodet, og se om ytre faktorer bare forsterket det fundamentale idegrunnet ytterligere. Sett ut fra et realpolitisk perspektiv har det alltid vært vanskelig finne plausible forklaringer på hvorfor Gorbatsjov gikk «altfor langt» i sin reformpolitikk. I dette paradokset finner vi kanskje kjernen i, og «beviset» på at Gorbatsjovs Ny Tenkning var idebasert – mer enn materialistisk orientert.

Samtidig viser den kronologiske utviklingen i Ny Tenkning at ytre, materielle faktorer også er med å prege enkelte utviklingstrekk. Men disse synes å ha hatt størst betydning i de første årene og helt på slutten av hans regjeringstid. Like fullt var det i de ideologiske «toppårene» rundt 1988-89 at resultatene av Gorbatsjovs reformpolitikk satte sine varige avtrykk for framtiden.

Noen sentrale dokumenter som viser en kronologisk utvikling av Gorbatsjovs reformideer finner vi blant annet i følgende utvalg; a) taler fra den 27. Partikongress til Sovjetunionens kommunistparti i februar 1986, b) i en artikkel utarbeidet av den sovjetiske delegasjonen under ledelse av Gorbatsjovs rådgiver Oleg Bogomolov fra en konferanse i Virginia 6.-8. juli 1988 om framtiden i Øst-Europa («The Place and Role of Eastern Europe in the Relaxation of Tensions between the USA and the USSR»), c) Gorbatsjovs tale om ideologisk retning under et plenums møte i Sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti den 18. februar 1988 og i d) Det Sovjetiske Kommunistpartiets programuttalelse under den 28. Partikonferanse i juli 1990.

I utgangspunktet har ideologi alltid spilt en betydningsfull rolle i Sovjetunionens utenrikspolitikk. I alle fall er marxistisk-leninistisk ideologi blitt framholdt som et ideal fra offisielt hold. Under Bresjnev-perioden har riktig nok flere akademikere i internasjonal politikk framhevet et realistisk perspektiv og argumentert for at ideologi bare var et «ekte» legitimeringsmiddel, men at de virkelige sovjetiske orienteringspunktene for Kreml baserte

seg på makt- og selvinteresser. Hverken befolkning eller deler av lederskapet trodde på den kommunistiske ideologien.¹²⁴

Den sovjetiske utenrikspolitikken gjennom Ny Tenkning utgjør like fullt et klart skifte av identitet allerede fra Gorbatsjovs første år, hvor Kreml i særdeleshet vektlegger den gjensidige globale avhengigheten som avtegner seg i atomtrusselen, men også i f.eks. økologien. Dette gjenspeiles i bortfallet av hevdelsen av nødvendigheten å opprettholde den internasjonale antagonismen i klassekampen. Spirene til denne innstillingen var allerede på plass under tøværsperioden til Khrustsjov, før Bresjnev gjenopptok den gamle holdningen rundt internasjonal klassekamp. Men tøværsperioden på 1960-tallet innebar at mange kommende sentrale skikkelser i maktapparatet hadde fått impulser gjennom progressive, postmoderne ideer fra Vesten. En av disse var Jurij Andropov, mannen som bidro til at Gorbatsjov fikk innpass i Kremls maktsirkler på slutten av 1970-tallet. Andropovs intellektuelle team ble etter hans død sentrale aktører for Gorbatsjovs rådgivende, ideologiske mannskap. Også mange KGB-aktører var involvert i Gorbatsjovs politiske perestrojkapolitikk¹²⁵.

Kort sagt, det fantes individer i Sovjetunionen med «nye ideer» som delvis samsvarte med vestlige tanker omkring sikkerhet og kompleksiteten i den globale verden. Mange av dem hadde i tillegg posisjoner i ulike institusjonelle organer som kunne være premissleverandører for det politiske lederskapet i Kreml. Ny Tenkning innebar en ny relasjon mellom makthaverne i Kreml og aktører med ekspertise og kunnskap, og følgelig med ideer som bryter med dogmatikken i marxismen-leninismen. Eller?

Allerede i oktober 1985 ser vi de første eksemplene på hvor Gorbatsjov siterer nærmest ordrett fra hjemlige vitenskapelige publikasjoner omkring samfunnsmessige problemstillinger. Samtidig klarer Gorbatsjov selv å holde fast ved, og vektlegge Lenin som den aller største autoritet på alle områder, og like fullt gjennom kreativ fortolkning av ham, evner å skape et slags fleksibelt rom eller forståelsesaspekt rundt Lenin. Gorbatsjov avstår fra dogmatikken, men unngår også å frambringe en helhetlig forståelse og klarhet i mange av sine reformtanker. Spesielt i innenrikspolitikken og ideene rundt perestrojka kan han virke litt diffus og lite entydig. I Ny Tenkning er ideene mer avklarte, og det var her han oppnådde mest suksess.

¹²⁴ Se f.eks. Havel, «De maktesløses makt».

¹²⁵ Gruppen av aktører rundt Gorbatsjov med KGB-tilhørighet omfattet bl.a. Vladimir Krutsjov, Eduard Sjevardnadse, Nikolaj Rysjkov, Jegor Ligatsjev og Geidar Alijev. Gruppen av partiintellektuelle består av bl.a. Aleksandr Jakovlev, Georgij Shaknazarov, Genadij Gerasimov, Jurij Afanasjev, Georgij Arbatov, Aleksandr Bovin og Fedor Burlatskij.

Den 27. Partikongress for Sovjetunionens kommunistparti:

Gorbatsjovs retorikk kretset rundt tradisjonelt marxistisk tankegods. Hovedessensen var behovet for å utvikle sosialismen for å bøte på dens mangler. Til forskjell fra Bresjnev handlet det ikke om «triumfene som var oppnådd» i en «utviklet sosialisme», men tvert om. Utvikling og «demokratisering» av sosialismen var hovedlinjen til Gorbatsjov og hans nærmeste rådgivere, alt innkapslet i begrepene perestojka, glasnost og de-sentralisering. Begrepene stammer fra Aleksander Jakovlev, Gorbatsjovs rådgiver og daværende direktør for tenketanken IMEMO. Lenin får en ny betydning for arbeidet for legitimeringen av dette reformprogrammet.

Den 25. februar sa Gorbatsjov følgende fra talerstolen; «lederskapet betrakter det som sin plikt å fortelle Partiet og folket ærlig og redelig om manglene i økonomien og de sosiale aktivitetene og de ugunstige tendensene i økonomien og i den sosiale og moralske sfæren»¹²⁶. Her henspilles det på selvfølgelighetene knyttet til Partiets ledende rolle, men også dets plikt til å gi riktig informasjon til folket. En sosial konsensus med folket innebar at makten måtte knyttes opp mot moralitet, men også til at folket måtte ta mer del i aktivitetene i det sosialistiske samfunnet.

Gorbatsjov synes å ønske en ny sosial kontrakt med folket, hvor sosialismen skulle utvikles både «fra over», men også gjennom delaktighet «fra under». Det siste skulle bli et sentralt ønskemål for Gorbatsjov under hele hans regjeringstid, og var et viktig legitimeringsgrunnlag for hans politiske og sosiale veivalg. Men det siste aspektet innebar kanskje en forventning om en allerede etablert «felles forståelseshorison» omkring en lojal opposisjon. En opposisjon som ideelt sett betraktet en «utviklende sosialisme» gjennom samme briller som lederskapet i Kreml. En slik konsensus mellom de som styrer fra over og folket, harmoniserer også med det leninistiske prinsippet om «demokratisk sentralisme». Et annet element fra Gorbatsjovs tale, kan også sees i lys av bortvendingen fra det ritualiserte maktspråket (som tidligere sovjetledere drev med) og mot konkrete mål og ideer omkring sosialismen. I korte ord kan man kanskje konkludere med at Gorbatsjovs tale bærer bud om et genuint ønske om å reformere sosialismen i landet, og at dets legitimeringsgrunnlag ligger i dette ideologiske aspektet, og ikke bare i å «ordne økonomien» for å berge styresettet til makthaverne.

¹²⁶ Lane, *Soviet Society under Perestroika*.

Mikhail Gorbachev, «Closing speech. The 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union» Soviet News, 6. mars 1986. <https://www.marxists.org/history/ussr/government/party-congress/27th/gorbachev-closing-speech-27th-cpsu-congress.pdf>.

Det åpne spørsmålet her ble om delaktighet og nytt initiativ også skulle gjelde «arbeiderklassesamfunnene» i de øvrige kommunistiske landene i Øst-Europa. Også her var stagnasjonen, eller *zastoi*, som Gorbatsjov brukte som et skjellsord, omfattende. Det korte svaret her er at Kreml synes å ha vært forsiktig i å konkretisere manglene i disse satellittstatene. Overstyringen fra Moskva, som kjennetegnet Bresjnevdoktrinen, inntraff ikke disse første årene av Gorbatsjovs tid ved makten. Var denne ikke-innblanding av andre lands anliggender i Sovjetunionens interessesfære et resultat av en realpolitisk vinkling om å ikke underminere lederskapet i disse ideologiske og sikkerhetspolitiske allianselandene, eller var den allerede inkorporert som et element i Gorbatsjovs framtidige prinsipp om å ikke blande seg i andre lands indre styre.

Ideologiske linjer fra den sovjetiske delegasjonens artikkel til konferansen i Virginia 6-8. juli 1988:

Denne kollektive artikkelen bærer tittelen «The Place and Role of Eastern Europe in the Relaxation of Tensions between the USA and the USSR», og den målbærer de fleste av Gorbatsjovs og de sovjetiske utenrikspolitiske intellektuelles ideer omkring Sovjetunionens retning og ønsker i den framtidige Ny Tenkning. Et hovedelement her er den klargjøringen som artikuleres om at Sovjetunionen ikke lengre kommer til å diktere andre sosialistiske lands indre politiske veivalg. Langt på vei gir den øst-europeere valgfrihet til å bestemme selv sin sosialistiske vei, og med det legges Bresjnev-doktrinen død. Uklarhetene om hvorvidt disse satellittstatene kan bryte ut av den sosialistiske sfæren, holdes derimot fremdeles ved lag.

Artikkelen gjenspeiler også uttalelser Gorbatsjov kom med i sin telefonsamtale med Fidel Castro i april samme år. Her hevdet Gorbatsjov at det sovjetiske kommunistparti kom til å bruke sin innflytelse på de øvrige sosialistiske landene gjennom «politiske initiativ» som kunne bidra til å åpne opp sosialismens potensiale der, mens direkte innblanding i deres indre anliggender var uaktuelt¹²⁷. Det var det gode eksemplets makt som skulle gjelde.

Artikkelen opprettholder et positivt syn på mulighetene for både utviklingen av sosialismen og det framtidige samarbeidsklimaet mellom Moskva og dets «klientstater». Like fullt gir den ingen forklaring på hva som kunne skje med de «klientstatene» som ikke etterfulgte det gode eksemplets makt, men sporene av den inaktiviteten som kom til å prege Moskva året etter da

¹²⁷ Karel Kouba, «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev's foreign policy». *Politologica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, nr. 5 (2006): 177.

de oppga sin kontroll over de østeuropeiske kommunistlandene synes å gjenspeiles i denne artikkelen.

På side 1 kommer følgende utsagn; «den administrative statsmodellen av sosialisme (...) etablert på 1950-tallet (...) under innflytelse av Sovjetunionen (...) har ikke bestått tidens tann». Videre påpekes følgende; «prosessen av reform og fornyelse av sosialismen i øst-europeiske land ble videre hindret i lang tid av stagnasjonen av det sovjetiske systemet og det relaterte begrepsdorskheden og dogmatismen til den sovjetiske politikk på 1960- og 1970-tallet»¹²⁸. Dette var direkte angrep på styreformene under Stalin og Bresjnev, og utgjør sann sett ikke noe nytt. De har vært angrepsmål og syndebukker allerede under Andropov. De øst-europeiske kommunistlandenes stagnasjon, hører sammen med Sovjetunionens egen.

Interessant nok nevnes bl.a Tsjekkoslovakias eget veivalg under Praha-våren i 1968 konkret her, men på en tvetydig måte. Den plasseres også i samme bås som den blodige og folkelige oppstanden i Budapest i 1956, «store feil i indre politikk, sammen med hegemonistiske aspirasjoner til det sovjetiske lederskapet i denne perioden, var blant hovedgrunnene til den dype krisen i Ungarn 1956, i Tsjekkoslovakia 1968 og i Polen 1956, 1970 og 1980». De første årene av Gorbatsjovs regjeringstid var disse krisene knapt blitt nevnt før i Moskva.

Sommeren 1988 sitter den upopulære dogmatikeren Miloš Jakeš ved makten i Tsjekkoslovakia, og han har et relativt nært forhold til Gorbatsjov da de har kjent hverandre i 20 år. Gorbatsjov unnlot også å fordømme invasjonen av Tsjekkoslovakia under hans statsbesøk i Praha i april 1987. Da satt Gustav Husak ved makten, en mann han ikke hadde noe forhold til. Kan Gorbatsjov ha betraktet Praha-vårens reformarbeid med negative øyne eller som kontrarevolusjonært? Eller gjenspeiles hans manglende ønske om å kritisere dogmatiske ledere i Øst-Europa som en del av den nye strategien rundt ikke-intervensjon, eller som enkel realpolitikk? Direkte kritikk av øst-europeiske statsledere generelt, og Tsjekkoslovakia spesielt, ville være svært delegitimerende ovenfor store deler av makteliten som har vært bestående siden 1968.

Uansett er det et paradoks her. Ville ikke eventuelle reformprosesser i Øst-Europa kunne ledet til sosialismens fullstendige kollaps, og følgelig utgjøre en sikkerhetspolitisk nøtt for Moskva? Eller var Moskvas tiltro til eget «eksemplets makt» så stort at de ikke mente at de kommunistiske systemene var truet? Det interessante, men også det eiendommelige med artikkelen som ble presentert i Virginia, er den relative mangelen på realpolitiske analyser

¹²⁸ Oleg Bogomolov, et.al., «East-West Relations and Eastern Europe (An American-Soviet Dialogue). The Soviet Perspective». *Problems of Communism* 37, nr. 3–4 (1988): 60–67.

versus de idebaserte argumentene. «Eksemplets makt» framstår som et tilstrekkelig legitimerende middel, og at denne baner veien for en framtidig relasjon fri for innblanding og diktat. På side 1 og 2 står det; «forbedre samarbeidet mellom de sosialistiske landene, et samarbeid basert på partnerskap og gjensidig respekt» og videre, «målet i disse landene er å skape en kvalitativ ny modell av sosialisme som skal bli sann og human av natur. Dette vil lede til drastiske forandringer i disse landenes rolle i den all-europeiske prosessen, og i systemet av øst-vest relasjoner, slik at det til gjengjeld substansielt vil opphøye deres betydning og innflytelse på internasjonal politikk»¹²⁹.

Kanskje er disse idebaserte refleksjonene i artikkelen basert på et kvalitativt ideologisk syn og skifte av kategorien «arbeiderklasse»? Kan Ny Tenkning gjennom utsagn som «den all-europeiske prosessen» og «felles europeisk hjem», hatt et ønske om å favne den internasjonale arbeiderklassen i en slags unipolar ny verdensorden? Videre vektlegges det at de internasjonale interessene til sosialisme led av Sovjetunionens inngripen av de ulike nasjoners spesifikke trekk; «det store problemet var å sammenstille marxistisk-leninistisk teori (internasjonale arbeiderenes bevegelse) med spesifikke nasjonale trekk og sikre politiske og økonomiske interesser til uavhengige stater med de internasjonale interessene til samfunnet av sosialistiske stater som et hele»¹³⁰. Krangelen mellom Stalin og Tito, og senere Mao, ødela for det internasjonale sosialistiske samholdet. Var det et mål i Ny Tenkning å gjenopprette dette samholdet, eller var ambisjonsnivået forbeholdt de tradisjonelle satellittstatene? «Ny Tenkning, fri fra utlevde stereotyper og dogma, danner basis for Sovjetunionens politikk med hensyn til de øst-europeiske landene», klargjøres det i denne kollektive artikkelen framført av Oleg Bogomolov, direktøren for det anerkjente Institutt for Internasjonal Økonomi og Politiske Studier ved det Russiske Vitenskapsakademiet. Hva sier Ny Tenkning om relasjonene til Vesten?

Det tradisjonelle bildet av den kapitalistiske fienden blir ikke bare forkastet, men settes i tillegg i sammenheng med den indre stagnasjonen i de sosialistiske landene. «Bildet av den kapitalistiske fiende (...) førte til en indre konsolidering og mobilisering av massene (intensjonelt), men i realiteten førte det til en underminering av kreative stimuli gjennom manglende fleksibilitet og manglende pluralisme (...) forsinket dannelsen av sivile samfunn, i

¹²⁹ Bogomolov, «East-West Relations and Eastern Europe (An American-Soviet Dialogue). The Soviet Perspective», 60 – 67.

¹³⁰ Bogomolov, «East-West Relations and Eastern Europe (An American-Soviet Dialogue). The Soviet Perspective», 60 – 67.

sosialistiske samfunn». Resultatet av denne mobiliseringen rundt et vestlig fiendebilde ble en umoden politisk masse, ifølge Bogomolov.

I sum synes det å danne seg et bilde av Ny Tenkning som et mer ideologisk fundert, og mindre maktpolitisk orientert modell med henblikk til Moskvas relasjoner til Øst-Europa og Vesten. I dette ideologiske konseptet framstår selve ideen om en god relasjon som en hjørnestein for utvikling og fornyelse av sosialismen, også på hjemmebane. «Dannelsen av et kvalitativt nytt politisk system av sosialisme skjer til en viss grad under innflytelse av internasjonale realiteter, av den generelle utviklingen av sivilisasjonen og teknologi. I de sosialistiske landene er det en klar forståelse av at det er nødvendig å fremme øst-vest samarbeid for å sikre overlevelsen av menneskeheten, og et slikt samarbeid krever gjensidig tiltro mellom de to systemene. Dette igjen fordrer et svar for en ny kvalitet i utenrikspolitikk, for en ny gjennomtekning av dets prioriteter»¹³¹.

I den ytterligere utredningen av nødvendigheten av gode internasjonale relasjoner framheves tanken om at en suksessfull renovasjon av sosialismen er den aller beste garantien for et godt internasjonalt samhold, noe som også vil gagne Vesten. I denne sammenhengen finner ideen om et «felles hus» i internasjonal politikk sted. I en tettvevd global verden er vi alle i samme båt, hvor en krise i øst vil implisere vest.

Moskva kommer med et angrep på den bipolare verdensorden, og realpolitiske teorier rundt maktaspektet til en slik tilstand. «Ønsket om å oppnå politiske fordeler i relasjoner med Sovjetunionen, reflekterer utdaterte stereotyper av en bipolar vurdering av global politikk». Et hovedmål med Sovjetunionens Ny Tenkning blir følgelig å avskaffe den bipolare verdensorden. I forlengelsen av dette er ønsket om å endre de tradisjonelle geopolitiske målene og aspirasjonene, og å rette fokus i retning mot sameksistens i et idebasert «felles europeisk hus». Dersom man besitter en mer idealistisk forståelse av internasjonal politikk, vil den sovjetiske passiviteten rundt oppgivelsen av de øst-europeiske kommunistlandene høsten 1989 kunne forstås i dette lyset. Ideene til Ny Tenkning følges ofte konsekvent av en reell utøvelse av denne.

Men i 1989 satt ikke lengre Ronald Reagan som USAs øverste leder. Den nye presidenten George Bush, og ikke minst flere av hans politiske rådgivere, hadde et mer ambivalent bilde

¹³¹ Bogomolov, «East-West Relations and Eastern Europe (An American-Soviet Dialogue). The Soviet Perspective», 60 -67.

av Gorbatsjovs Ny Tenkning. Deres tankesett var mer formet av klare realpolitiske linjer, men også farget av idealisme. I Washington så man oppløsningen av de øst-europeiske kommunistlandene gjennom idebasert verdisetting av regimetyper. Demokrati ble best representert gjennom liberalisme og tradisjonell markedsøkonomi. Ny Tenkning var litt suspekt da det i bunn og grunn handlet om global samhandling med aktører som forsøkte å revitalisere sosialismen. I Washingtons øyne var Sovjetunionen tvunget til å oppgi Øst-Europa da de ikke hadde økonomi til å opprettholde sitt militære nærvær der. Samtidig var de korrupte regimene i øst uten legitim eksistensberettigelse da Moskva opphevet sin «beskyttende hånd»¹³². For enkelte skikkelser i Washington var Ny Tenkning en utopi eller kanskje endog et bedrag. Andre var mer positive til Gorbatsjov, men usikre på hva som kunne komme dersom han mistet makten i Kreml. Ny Tenkning sto på usikker grunn, da samhandling med Vesten og gjensidig anerkjennelse av det kapitalistiske og det kommunistiske systemet var en forutsetning for dens legitimering og eksistensberettigelse. Hvor genuin var Gorbatsjov? For å kunne belyse dette bedre, så må man se nærmere på kontinuiteten på innholdet av reformene, og eventuelt hvordan ideologiske endringer avspeiler seg kronologisk. Er for eksempel styrken eller «ektheten» i reformene i Ny Tenkning avhengig av en konstant kjerne, uberørt av materielle og maktrelasjonelle endringer internasjonalt? Eller kan et slikt og kanskje for ensidig fokus på det «bestående idemessige» bidra til en feilslutning av Ny Tenknings intensjoner? Skal ikke Ny Tenknings utviklingstrekk og eventuelle inkonsekvente trekk også vektlegges? Som en motpol til ideologisk dogmatisme. Hvorfor holdes ofte karaktertrekk av en inkonsekvent og vinglete Gorbatsjov som bekræftelse av hans reformers mislykkethet? Er det i det hele tatt mulig å anskueliggjøre Ny Tenknings egentlige funksjonalitet og kraft, gitt andre omstendigheter? Dens bestanddeler, dens dybde, eventuelt mangel på kvalitativ dybde og «ekthet».

Bidrar nåtidens øyne med en bekræftelse av Ny Tenknings innhold gjennom dagens konfliktlinjer? I så fall, er det mulig å hevde at nåtiden har innhentet fortiden, og bekræftet utopien bak Gorbatsjovs reformer? Dette er problemstillinger knyttet til ideologienes janusansikt. Et forsøk på å forsøke å utdype idemessige eller ideologisk styrte regimer koples opp mot bekræftelse av dens vellykkethet. Graden av Ny Tenknings suksess er lett å besvare, i dag, men like fullt er dette noe som jeg velger å la ligge åpent. Jeg kommer med andre ord til

¹³² Innenfor den realpolitiske skoleretningen i Internasjonale relasjoner er maktperspektivet som kjent en sentral faktor for analyse. Den amerikanske president George H. Bush som overtok etter Reagan i 1989 omga seg med politiske rådgivere som var opptatt av disse perspektivene i sitt virke. De var i hovedsak mer skeptisk til Gorbatsjovs idealistiske orienteringer i IR enn Reagans rådgivere hadde vært.

å ikke foreta noen forsøk på å måle og/eller bedømme Ny Tenknings kvaliteter, men heller forsøke å anskueliggjøre en rød tråd og dens eventuelle idemessige utviklingstrekk under Gorbatsjov.

Innenlandsk var Gorbatsjov en dreven maktpolitiker og flink å manøvrere i det politiske landskapet i Kreml. Men samtidig var hans ideologiske base fremdeles uklar og under stadig utvikling. Utenrikspolitisk var han jovial, karismatisk og idealistisk i møte med andre verdensledere. Gorbatsjov var en sammensatt skikkelse. Viktigere var det, ifølge historikeren Vladislav Zubok, at han var en ideologisk drevet politiker som hadde fjernet nesten all politisk motstand i Kreml mot slutten av 1980-tallet. Hans politiske innflytelse, men også hans ideologiske driv, toppet seg samtidig i årene 1988-89¹³³. Så, hvilke motiver var det for slike drastiske forandringer av det sovjetiske samfunnet, og dets relasjoner til utlandet? Var de basert på nødvendigheter?

Selv om Gorbatsjov, ifølge Zubok, opptrådte stadig mer egenrådig og «viste best selv», så var Lenin fremdeles hans store ledestjerne i årene 1988-89. I forlengelsen av dette var Gorbatsjovs egne fortolkninger av Lenin av betydning i utviklingen av forståelseshorisonten rundt «demokratisk sentralisme». Samtidig øvde fremdeles en håndfull intellektuelle akademikere innflytelse på Gorbatsjovs veivalg, under forutsetning av at de hadde samme ideologiske grunnsyn som han selv. I denne perioden er spesielt Aleksandr Jakovlev trukket fram som en viktig pådriver for videreutvikling av Ny tenkning og perestrojka.

Før jeg går nærmere inn på Gorbatsjovs ideologiske tale på plenumsmøtet i Sentralkomiteen for Sovjetunionens kommunistiske parti i 1988, skal jeg kort utdype et utdrag fra hans tale på den 27. Partikongress i 1986, og vurdere det opp mot det mulige ideologiske ståsted i 1988, når det gjelder utenrikspolitikken. I februar 1986 hevdet Gorbatsjov nødvendigheten av «å forstå prosessene i å beskytte demokrati, styringsmetoder og personellpolitikk på basis av flere land heller enn fra ett (Sovjetunionen). En hensynsfull og respektfull holdning til hverandres erfaringer og en utforskning av denne erfaringen i praksis er av stort potensiale for den sosialistiske verden¹³⁴».

Rent umiddelbart ser man orienteringer rundt pluralismeaspektet, samt å ikke blande seg inn i andre sosialistiske lands beslutninger. Pluraliteten gagnar den internasjonale sosialismen. Og

¹³³ Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*, 66 – 69.

¹³⁴ Mikhail Gorbachev, «Closing speech. The 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union» Soviet News, 6. mars 1986. <https://www.marxists.org/history/ussr/government/party-congress/27th/gorbachev-closing-speech-27th-cpsu-congress.pdf>.

rent sikkerhetspolitisk indikerer dette ønsket om mer pluralitet at Moskva så ingen trussel for oppløsning. Den viser troen på at sosialismen var godt forankret i Øst-Europa, da det ikke var behov for å «beskytte» den med Moskvas hjelp, slik som under Bresjnev og Stalin. Men hva med å utvikle sosialismen i Øst-Europa, slik som målsetningen var innad i Sovjetunionen? Det diffuse i Gorbatsjovs utsagn ligger i hevdelsen av nødvendigheten av «å forstå prosessene i å beskytte demokrati og styringsmetoder». Den henleder kanskje på å utvikle sosialismen gjennom å forstå det potensiale og attraktivitet den besitter? På en måte står legitimeringsaspektet av sosialismen over geopolitiske og sikkerhetspolitiske behov i 1986. Attraktiviteten til sosialismen var avhengig av suksess (økonomisk, sosialt) på hjemmebane.

I 1988 har den sistnevnte faktoren av geopolitikk fått en sterkere uttalt betydning gjennom Ny Tenkning. I utviklingen av Ny Tenkning har pluralismeaspektet koplet seg bort fra kategorien av innenlandske sosialistiske broderlige nasjoner, til et globalt «felles hjem». Styrking av sosialismen og dets legitimering besto nå av «eksemplets makt». Denne makten er ideologisk og idemessig. Både i 1986 og i 1988 synes Moskva å ønske å stå fram som et forbilde gjennom å skape en demokratisk og human sosialisme. Men i 1988 er målgruppen blitt utvidet fra Øst-Europa til verdensscenen, og Ny Tenknings ambisjonsnivå likeså? Skulle den utgjøre en viktig ideologisk bestanddel i en ny multilateral verdensorden hvor Sovjetunionens innflytelse skulle opprettholdes gjennom en legitimert internasjonal sosialisme? Talene til Gorbatsjov både i 1986 og i 1988 frambringer et bilde av en overbevisst marxist-leninist med tro på denne -ismens «vitenskapelige historiske sannhet», og dermed også hans tiltro til dens potensiale, gjennom å foreta en riktig analyse av denne ideologien.¹³⁵

Gorbatsjovs tale på plenumsrådet i Sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistparti den 18. februar 1988. «For en fornyelsens ideologi, for en revolusjonær omlegging»:

Den råde tråden i denne talen er Lenin og hans erfaringer som praktisk orientert bolsjevik og reformator av sosialismen under en revolusjonær tidsperiode fra 1917 til 1924. For Gorbatsjov var Lenins tanker og faktisk utførte politiske og sosiale «renovasjonsarbeid» et arbeid til etterfølgelse. Erfaringer fra 1920-tallet kunne med noen justeringer også benyttes 60

¹³⁵ Mikhail Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988». *Novostis forlag*, (1988). Nasjonalbiblioteket.
[https://www.nb.no/search?q=oaiid:"oai:nb.bibsys.no:990937106584702202"&mediatype=bøker](https://www.nb.no/search?q=oaiid:).

år senere. Den genuine sosialismen var altså representert gjennom Lenins tanker, ifølge Gorbatsjov. Lenins store oppgave var å oppdra folket til den nye tidsånden som Sovjetunionen skulle stå som garantist for. Kanskje følte Gorbatsjov at hans forsøk på en slags revolusjonær fornyelse hadde likhetstrekk med Lenins oppgaver? I alle fall framstår Gorbatsjov som mer «retningsorientert» ideologisk motivert enn i 1985-86.

«Jeg vil minne om at Lenin i de første, meget vanskelige årene etter revolusjonen regnet oppbygningen av den nye sovjetiske skolen som en av de mest presserende oppgavene for partiet (...) sosialismens framtid avhang av skolen, av utdannelsen og oppdragelsen av det nye mennesket». «Det var nødvendig med Lenins autoritet og geni for at den nye holdningen til sosialismen skulle få støtte i partiet og i landet. Vi må trekke grundige lærdommer av denne perioden. Det er livsnødvendig for oss»¹³⁶.

Med andre ord, Lenin representerte både fortid, nåtid og framtid. Ellers slo kommunistpartiets ledende rolle fast, ifølge Gorbatsjov.

«Nettopp et parti som er rustet med vitenskapelig kunnskap om fortid og nåtid, om hvilke tendenser som har et reelt utviklingsperspektiv, må lede de prosessene i samfunnet som former den sosialistiske bevisstheten».

Samtidig med nyorienteringen rundt Lenin, hadde Gorbatsjov brukt mye tid fra 1987 av, på å fundere hva slags «glippe» i kommunismen det var som hadde forårsaket diktaturet som hadde oppstått under Stalin. I Gorbatsjovs øyne hadde ikke Lenin og hans ledelse representert noe diktatur utover det «nødvendige» i oppbyggingen av sosialismen. Stalins diktatur derimot hadde delegitimert sosialismen både politisk, administrativt og moralsk. Og årene etter Stalins forbrytelser var enda ikke leget, men tvert om lå årsakene til sosialismens stagnasjon i Stalin og Bresjnev's politikk.

«Sosialismen har nådd en ny historisk etappe i sin fornyelse. Følgelig fornyes alt. Både praksis og teori. Omleggingen er både et resultat av hele vår tidligere sosiale, økonomiske og åndelige utvikling og samtidig en spesiell fase av «negasjonenes negasjon» da vi frigjør oss fra alt som er blitt en brems». «Vi må fjerne byråkratismens rust fra sosialismens verdier og idealer, rense dem fra alt det umenneskelige som det er gjort forsøk på å erstatte dem med», «det viktigste kamerater, er demokratiseringen»¹³⁷.

¹³⁶ Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988».

¹³⁷ Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988».

I Gorbatsjovs orienteringer rundt Sovjetunionens forbindelser til omverden er forsiktighet til stede. «Til syvende og sist er det sosialismens oppgave å gjøre slutt på menneskets sosiale fremmedgjøring, som er så karakteristisk for utbyttersamfunnet». I denne setningen er en eventuell utheving av det kapitalistiske samfunnet byttet ut med det nøytrale «utbyttersamfunnet», eller er det endog en implisitt antydning om at også sosialistiske samfunn kan være et utbyttersamfunn?

Lenin brukes indirekte som legitimeringsgrunn for rettferdiggjøring av en ideologisk separasjon mellom parti og stat i et framtidig politisk system. I ettertid er denne separasjonen trukket fram som en av hovedårsakene til oppløsningen av partiets ledende rolle i samfunnet to år senere. Gorbatsjov fikk gjennomslag for denne reformen i det politiske systemet noen måneder senere under den 19. Partikonferansen sommeren 1988. Trekket besto i å framheve nødvendigheten av å trekke fram den angivelige demokratiseringen og desentraliseringen av styret som sovjeterne under Lenin ideelt sett skulle ha representert.

«Vi må tenke bedre over hvordan sovjeterne må utformes. Og det vil si at det er nødvendig å bedre vårt valgsystem for at utformingen av maktorganene skal sikre folkets aktive deltakelse». «Det må bygge på forståelsen av at det bak hver frivillig organisasjon står visse sosiale lag som har spesifikke særegenheter og interesser»¹³⁸.

Sentralt i Gorbatsjov står fredelig sameksistens innad i det internasjonale samfunnet, og nettopp i denne relasjonen finnes behovet for den nye politiske tenkningen. «Vi vil forstå, og finne ut av og studere den verden som omgir oss og som vårt land lever i. Som resultat av en objektiv analyse kom vi fram til at det var nødvendig med en omlegging og en ny politisk tenkning». «Allerede før partiets kongress la vi vår erklæring av 15. januar 1986 fram et program for en utvikling fram til en verden uten atomvåpen, som en ufravikelig forutsetning for at menneskeheten skal overleve». «Den vitner også om at den nye tenkningen ikke bare har erobret sinnene, men også begynt å øve innflytelse på verdenspolitikken».

I denne nye tenkningen framhever Gorbatsjov ikke bare suksessen og kontinuiteten rundt denne fra starten av hans regjeringstid, men også dens legitimerende innflytelse internasjonalt. Sovjetunionen står fram som et eksempel til etterfølgelse, men kanskje også som en avantgarde for den internasjonale arbeiderklassen? «og det er i første rekke de arbeidende som lider først og mest i enhver krig». «I hele verden har vi skapt nytt håp for framtiden. Det er en stor moralsk kapital».

¹³⁸ Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988».

Ny Tenkning er ifølge Gorbatsjov resultatet av «allmennmenneskelige verdier og deres dialektiske forbindelse med alt det sosiale og klassebaserte». Denne ideologiske tenkningen representerer med andre ord en slags universalisme rettet mot en allmenngyldig humanisme. Dette er en demokratisk faktor som forbinder både det innenrikspolitiske og det utenrikspolitiske aspektet. Men selv om perestrojka og Ny Tenkning overlapper hverandre, så utgjør sistnevnte en mer konkretisering av det universelle og humane hos menneskeheten, og ikke bare retningsgivende grunnprinsipper rundt restaurering av et politisk og sosialt system under sosialismen. Ny Tenkning er et forsøkt på å gjøre denne sosialismen mer grunnleggende allmenngyldig, også i et større globalt perspektiv.

Samtidig er det en tvetydighet i Gorbatsjovs reformideologi. Han ønsker utvilsomt å styrke kommunistpartiets autoritet gjennom å bedre dets muligheter til å utøve initiativ og forbedre makt- og beslutningsprosessene. Kort sagt, effektivisere partiorganisasjonen gjennom mer desentralisering som igjen ville bidra til flere initiativ og mindre byråkratisering og administrative «kommandostrukturer». Samtidig var partiets lederskap assosiert med eksemplets makt og en slags automatisk moralsk forpliktelse til å lede og monopolisere retningen til en «demokratisk sosialisme».

Bevisstgjøring rundt sosialistiske verdier bidro til ansvarlighet og skikkethet, og retten til å styre. Ikke så veldig ulikt tankemekanismer fra enkelte reformatorer under Praha-våren 20 år tidligere. En rettmessig og legitimert sosialisme innebar en modning av befolkningens «ansvarlighet». Nøkkelen var pluralitet innad i kommunistpartiet, ikke flerpartisystem. Aleksander Jakovlev kom et innspill om innføring av et topartisystem allerede høsten 1985, men fikk ingen tilslutning¹³⁹. Denne tvetydige dimensjonen rundt partiets moralske rett å lede alene, sto urokkelig og var knapt utfordret i årene 1985-89.

Interessant nok ligger den samme moralske dimensjonen rundt plikt og ansvarlighet (overfor menneskeheten) innbakt i den globalt orienterte Ny Tenkning. Demokratisk sosialisme har ikke bare en lokal, men også en universell dimensjon. Selvsagt ikke i form av å inneha en egenrådlig styrefunksjon internasjonalt, men gjennom sitt initiativ rundt en ny og mer idealistisk og moralsk rettet verdensorden, hvor Sovjetunionen ønsket å inneha en betydningsfull rolle. Den opprinnelige kollektive kategorien knyttet til klasseaspektet er byttet

¹³⁹ Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*, 22.

Jakovlev mente at sosialistisk demokrati, desentralisering og glasnost ville frigjøre Sovjetunionen fra «byråkratiets diktatur». Han hadde en framtidside om to-partisystem i Sovjetunionen som skulle bestå av et sosialistisk og et folkedemokratisk parti.

ut med det universelle. I Ny Tenkning synes den humane og demokratiske sosialismen å favne en mer diffus «menneskehet» i globalismens tidsalder.

På en måte handler det om en ny identitetspolitikk, samtidig som det er komplekst å plassere dens eksakte dimensjon. I det universelle ligger det en betoning og hevdelse av det allmenngyldige i det enkelte individs rettigheter. Menneskerettigheter handler om det enkelte menneskets ukrenkelige rettigheter, og ligger det så ikke her en slags appell om det universelle i enkeltindividet, utover det kollektive slik den blir forstått i opprinnelige marxistiske teorier?

Engels begrep om «falsk bevissthet» danner et grunnlag som kan gjenkjennes i dagens identitetspolitikk. Marginaliserte gruppers selvforståelse oppstår som en følge av sosiale konstruksjoner utgått fra de «styrende» i et hegemonisk system, hevdes det. Du blir den som makthaverne ser deg som, og kun gjennom en sosial frigjøringskamp kan dette båndet brytes. For Marx og Engels var denne sosiale frigjøringen en klassekamp, en kollektiv kamp for arbeidere verden over, og legitimeringen og fullbyrdelsen av kommunismen skulle komme fra under, ikke fra over, slik Lenin forfektet gjennom Partiets ledelse.

Implisitt i denne frigjøringskampen lå forståelsen av at bare de som er som meg, kan forstå meg. Bare de har rett til å representere meg. I dagens identitetspolitikk har dette kollektive limet av en slags universalisme rundt «brede» kategorier som arbeiderklassen, mistet betydning til fordel for individualisme og mindre grupperinger. Kanskje inneholder nåtidens sosiale frigjøringskamp et slags janusansikt gjennom spørsmål om «min og din sannhet»? I ytterste konsekvens kan bortfallet av universalitet overføres til såkalte «alternative sannheter», selve indikatoren for det relativiseringspotensialet som marxismens begrep om «falsk bevissthet» kan besitte?

Er Gorbatsjov og Jakovlevs ideer rundt Ny Tenkning underlagt et tankesett av universalitet? En ny og kanskje vag refleksjon omkring bevissthetsbegrepet hvor det sovjetiske kommunistpartiet kan innta en legitimerende rolle gjennom et imaginært kollektivt bånd til både egen nasjonal befolkning og en internasjonal arbeiderklasse. Gjennom Ny Tenknings dimensjon av demokratisk sosialisme søkte kanskje Gorbatsjov og hans rådgivere en ny moralsk orden som skulle gi konsensus og legitimering til systemet. Ny Tenkning får en funksjonalistisk betydning gjennom «eksemplets makt». Spørsmålet blir da om dette idemessige og normative aspektet overstyrte de materialistiske og geopolitiske dimensjonene? Det var alltid en ubalanse i Gorbatsjovs reformpolitikk. På ideplanet framsto Ny Tenkning som relativt svevende, men først og fremst som en prosess styrt fra over. Den konsensus og universelle moralske orden han søkte, ble ikke bare møtt med motstand fra andre aktører på

topplanet, men først og fremst fra en rekke aktører fra under. Da Gorbatsjov begynte å miste sitt handlingsrom, valgte han å utfordre prinsippet om kommunistpartiets ledende rolle i Sovjetunionen. Der hvor Gorbatsjovs store ledestjerne, Lenin, hadde hevdet at staten på sikt skulle opphøre, valgte Gorbatsjov å bruke staten som base i sin maktkamp mot motvillige aktører i kommunistpartiet, og for å imøtekomme egen befolkning. Under Gorbatsjovs siste år som leder av Sovjetunionen var det i regi av presidentrollen han framstod som statsleder, og ikke som partileder i det sovjetiske kommunistpartiet (selv om han også besatte denne stillingen).

Hvordan kan man tolke dette? Jeg velger å være varsom med å konkludere at dette avspeiler Gorbatsjovs bortvending fra den kommunistiske ideologien. Internasjonalt hadde Ny Tenkning fremdeles en sterk appell og Gorbatsjov selv fortsatte med å reflektere offentlig rundt dette idekonseptet samt å relatere den til egen politikk. I tillegg var grenselinjene mellom stat og samfunn mindre definert og avgrenset i Sovjetunionen enn de tradisjonelt er i vest¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Suraska, How the Soviet Union disappeared: An essay on the causes of dissolution, 134.

Kapittel 5. Komparasjon mellom Gorbatsjovs «Ny Tekning» og Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt»

Mikhail Gorbatsjov og Aleksander Dubček er som vi har sett, de to kommunistlederne i Europa som assosieres som reformkommunismens fremste aktører i etterkrigstiden. «Sosialisme med et menneskelig ansikt» var en diffus beskrivelse for Prahavårens reformprosess, mens Gorbatsjovs reformer hadde flere benevnelser knyttet til seg, Ny Tenkning, «demokratisk sosialisme» og perestrojka.

Viktigere enn selve benevnelsene av disse, er spørsmålene om hvilke elementer som samlet disse reformprosessene og hva som eventuelt skilte dem. Det foreligger ingen helhetlige studier som har gått inngående inn i disse med tanke på å foreta en grunnleggende komparativ analyse av disse, selv om disse gjerne har blitt sammenliknet og stilt opp mot hverandre på et eller flere ulike nivåer. Som tidligere nevnt sa Gorbatsjovs utenrikspolitiske talsmann Gennadij Gerasimov mot slutten av 1980-tallet, ble spurt hva som skilte disse, svarte han muntert, 20 år! Var det bare tid og rom som skilte disse?

Kort om aktører og institusjonelle utviklingstrekk:

Det er også en kjent sak at flere av Gorbatsjovs fremste politiske rådgivere og samtalepartnere tilhørte den såkalte «Praha-klubben». Dette var sovjetiske intellektuelle som hadde oppholdt seg i Praha på 1960-tallet under tøværperioden der, og som på 1980-tallet besatte viktige posisjoner i vitenskapelige og politiske institusjoner i Sovjetunionen¹⁴¹. Praha-klubbens påvirkningskraft har blitt framhevet av noen forskere i forsøket på å finne et idemessig utgangspunkt for Gorbatsjovs reformpolitikk. Disse aktørenes institusjonelle tilhørighet har da vært viktig å plassere. I utenrikspolitikken jobbet bl.a. Gorbatsjovs nære rådgiver Anatolij Tsjernajev, Georgij Shaknazarov i Sentralkomiteen og ansvarlig for spørsmål om Øst-Europa, Vadim Zagladin i det Sovjetiske kommunistpartiets Internasjonale avdeling og Aleksej

¹⁴¹ Kouba, «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev's foreign policy», 181.

Fredo Arias-King, «Perestroika Began in Prague: Interview with Yevgeny Ambartsumov: Part I».

Demokratizatsiya (Washington, D.C.) 17, nr. 4 (2009): 373-.

Arbatov i IMEMO¹⁴². Gorbatsjov selv, samt Oleg Bogomolov og Aleksandr Jakovlev tilhørte ikke den såkalte Praha-klubben men hadde stor innflytelse på Ny Tenknings internasjonale ideutvikling, bl a. gjennom sine roller i IEMSS (Institutt for Økonomi i Verdens Sosialistiske System). Jakovlev og Gorbatsjov utviklet et nært samarbeid i arbeidet med å teoretisere og utarbeide ideer for utvikling av «demokratisk sosialisme». Ifølge Tsjernajev uttalte Gorbatsjov i 1987 at han ønsket å «forandre hele systemet – fra økonomi til mentalitet» og at «mer sosialisme betydde mer demokrati».¹⁴³

Aktøraspektet vil ofte ha betydning for å finne selve idegrunnlaget til såkalt demokratisk sosialisme. Aktørene kan bidra til å avdekke opprinnelsen til ulike ideperspektiver, men ikke alltid. Noen ganger endrer de ytre faktorene kursen til de opprinnelige planene. I dag kan det synes klart at Gorbatsjov og hans nærmeste rådgivere stod ved et veiskille i 1987/88.

Vurdering av endring i selve styringssystemet var nødvendig, om reformprosessen skulle kunne lykkes i framtiden.

Ved den 19. Partikonferanse i juli 1988 fikk Gorbatsjov gjennomslag for opprettelsen av et nytt lovgivende organ for å separere parti og stat. Med dette mistet kommunistpartiet en del innflytelse, og det nye lovgivende organ, Det Øverste Sovjet, skulle utvelges av Sovjetunionens Folkekongress, med representanter også utenfor partiet. I mars 1989 forsvant det leninistiske prinsippet om «demokratisk sentralisme», hvor politiske posisjoner blant partimedlemmer fra nå skulle konkurreres om, og ikke delegeres sentralt i partiapparatet. Samtidig var denne fratakelsen av maktmonopolet til partiapparatet ikke en avideologisering, men en slags tilbakevending til opprinnelige leninistiske eller bolsjevikiske ideer om styringsstrukturer. Folkekongressen skulle overta Politbyråets rolle, og ha myndighet til å endre konstitusjonen og utnevne regjering. Liknende styringsstrukturer skulle innføres på alle nivåer, helt ned til lokalplanet.

Under Prahavåren beholdt kommunistpartiet sitt maktmonopol gjennom reformperioden 1963-68. Det som umiddelbart slår en, er det tilsynelatende kollektive preget under Dubček-regimet (selv om motsetninger omkring reformprosessen fantes i partiledelsen). I tillegg var ikke partilederen i Praha en enerådende pådriver for reformer, slik Gorbatsjov oppfattes som under Ny Tenkning, Gorbatsjov orienterte seg nesten utelukkende til Jakovlev i Politbyrået om de omfattende omstrukturingsplanene fra høsten 1987. I Tsjekkoslovakia var i tillegg

¹⁴² IMEMO (Institutt for Verdensøkonomi og Internasjonale Relasjoner) ble grunnlagt i 1956. Den er et ledende forskningsinstitutt som blant annet forsker på Russlands (tidligere Sovjetunionens) rolle i internasjonale relasjoner, sikkerhetsspørsmål og nye modeller i den globale økonomiske og politiske utvikling.

¹⁴³ Zubok, Collapse: The Fall of the Soviet Union, 35.

folkets støtte til reformprosessen og reformpolitikernes svært høye, og de bidro på mange måter å drive prosessen fram gjennom sine uttalte forventninger. Aksjonsprogrammet fra april 1968, var fra sommeren betraktet som «akterutseilt». Utviklingen hadde løpt fra den. Et likhetstrekk med reformprogrammet i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen var vektleggingen av moralsk og etisk bevisstgjøring. Dette normative aspektet åpnet rommet for mer personlig frihet og medbestemmelse. Ideen om en slags demokratisk sosialisme fikk også innpass internasjonalt. I Tsjekkoslovakia ble resultatene av opphevelsen av sensuren mer konkret og frigjørende enn glasnosts betydning i Sovjetunionen. Praha hadde kanskje gjennomgående mindre kontroll over medier og de intellektuelles ytringer, enn det Kreml opplevde¹⁴⁴.

I Tsjekkoslovakia var det som tidligere nevnt bare en større strukturell systemendring under Prahavåren, og det var forsøket på å forbedre Slovakias betydning og rollefunksjon gjennom en omfattende føderaliseringsprosess som ble for alvor påbegynt i mars 1968. Den ble fullført året etter.

Men selv om det ikke utkrystalliserte seg omfattende strukturelle systemendringer i Tsjekkoslovakia, så var det mye debatt og påbegynte visjoner rundt dette. F.eks. framhevet aksjonsprogrammet til Vitenskapsakademiet behovet for demokratiske prinsipper og mindre politisk press i forskningen¹⁴⁵. I økonomiske produksjonsplaner framsto fremdeles planøkonomien som et grunnprinsipp, men med ønskemål å involvere ansatte og ledere i større grad enn tidligere. Desentraliseringsaspektet får følgelig mer plass, hvor fagforeninger og fabrikkråd etableres, spesielt fra sommeren av. I alle disse eksemplene var like fullt det ubesvarte spørsmålet graden av partikontroll. Politisk pluralisme og grasrotbevegelse stanget mot prinsippet om kommunistpartiets ledende rolle. I et lengre løp ville løsningen av dette dilemmaet være avgjørende for legitimeringen av den humanistiske sosialismen, «sosialisme med et menneskelig ansikt». Svaret på dette dilemmaet fikk vi aldri, da intervensjonen uansett satte en stopper for denne prosessen.

I Sovjetunionen var Gorbatsjov en populær politiker fram til våren 1990, før det deretter gikk bratt nedover i de russiske områdene. Tvekampen med Boris Jeltsin, som hadde meldt seg ut av kommunistpartiet, ble splittende for samholdet innad i landet. Denne dannet grunnlaget for en ny maktbase som bidro til Sovjetunionens fall i desember 1991. Den økonomiske

¹⁴⁴ Navratil, Byrne, og Kornbluh, red. «The “Two Thousand Words” Manifesto, June 27, 1968». I *The Prague Spring, 1968*.

Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*.

¹⁴⁵ Nisonen-Trnka, «The Prague Spring of Science: Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain», 1763.

kollapsen fra 1990 bidro til delegitimering av både kommunistpartiet og Gorbatsjovs reformprosess. Nasjonalitetsspørsmålet var i tillegg en betydelig splittende faktor, med uroen i de baltiske unionsrepublikkene og i Kaukasus som vanskelig for Kreml å finne løsninger på.

Kort oppsummering av noen likhetstrekk mellom Prahavårens reformprosess og Ny Tenkning:

Likhetstrekker mellom Tsjekkoslovakias og Sovjetunionens reformkommunisme er vektleggingen av tidligere urett begått av kommunistpartiet, framhevingen av behovet for folkelig engasjement, desentralisering av maktstrukturene og betoningen av teknologiutvikling for styrking av sosialismens prestisje. Som del av alle disse punktene blir en artikulering om bekjempelse av byråkratisk ineffektivitet et viktig mål. I marxistisk tenkning er byråkratiet ansett som fremmedgjørende og ineffektivt¹⁴⁶. Flere av disse punktene er relatert til humanistiske og moralske dimensjoner hvor normative og funksjonelle ønskemål glir over i hverandre. Et stort dilemma er hvordan man skal kunne aktivere befolkningen og samtidig legitimere kommunistpartienes maktmonopol. Reformkommunismene i Praha og Moskva har med andre ord flere sammenliknbare ideologiske utfordringer knyttet til seg, i tillegg til mer blandende materielle og ideologiske faktorer som voksende økonomiske problemer og nasjonalitetsproblematikken. Nasjonalitetsspørsmålet og spørsmål rundt forbedring av tsjekkisk-slovakiske relasjoner var essensielt i den indre maktkampen som Dubček og andre reformpolitikere gikk seirende ut av¹⁴⁷. Der nasjonalitetsproblematikken er en faktor rundt oppstarten av Prahavåren, så blir nasjonalitetsspørsmålet helt vesentlig for oppløsningen av Sovjetunionen. Som nevnt har jeg valgt å utelukke denne faktoren og avgrense meg til mer konkret ideologianalyse.

Hvor viktig var det ideologiske aspektet sett i relasjon med «ytre» påvirkninger i samfunnet? Og i forlengelsen av dette, lot kommunismen seg egentlig reformere? Dette spørsmålet leder hen til et slags makrohistorisk perspektiv, og slike spørsmål er følgelig vanskelig å finne helhetsforklaringer på. Spørsmålet dreier seg om selve naturen til kommunismen, og denne kan som nevnt vektas ulikt avhengig av eget ståsted. Den kan vurderes som positiv og frigjørende, men vanskelig å gjennomføre i praksis. Ideologien i seg selv får da en positiv

¹⁴⁶ Wisla Suraska, *How the Soviet Union disappeared: An essay on the causes of dissolution*. (Durham and London: Duke University Press, 1998), 120 – 123.

¹⁴⁷ Heimann, «The Scheming Apparatchik of the Prague Spring», 1717 – 34.

valør. Motsatt har man represjonsnarrativet, hvor ideologiens underliggende konsistens frambringer dets mørke undertrykkelse og maktmisbruk, i motsetning til liberale demokratier. I min oppgave gjorde jeg ikke noe forsøk på å utbrodere dette omfattende og delvis normative spørsmålet i detalj. Men jeg har sett dette i kontekst med et vesentlig aspekt, kommunistpartiene i Sovjetunionen og Tsjekkoslovakias behov og ønske om å opprettholde sitt maktmonopol og samtidig arbeide med å lede den politiske og sosiokulturelle reformprosessen i sine respektive land. Et sentralt element er og var hvordan dette hadde innflytelse på selve legitimeringen av forsøket på å demokratisere sosialismen, eller marxisme-leninismen, i disse to ulike nasjonene.

Hvor viktig var ideologi?

Til en viss grad er utbyttet og forståelseshorizonten av dette spørsmålet avhengig av hvor bevisst en som historiker klarer å unngå å berøre spørsmålet ut fra sitt eget identitetsmessige ståsted. I hvor stor grad evner man å vurdere de historiske aktørene nøytralt? Eller for å si det på en annen måte, hvordan mobiliseres mening blant forskere og hvordan overføres disse til forskningsobjektene? Hvordan verifisere handlingene og intensjonene til aktørene det forskes på, på individuelt og på samfunnsmessig plan? I forlengelsen av dette kommer spørsmålet om hvorvidt vektleggingen av realpolitiske kriterier framfor de idealistiske var utslagsgivende for ettertidens forståelse av Ny Tenkning og reformpolitikken under Prahavåren. Hovedfokus rundt disse to har som nevnt sjeldnere dreid seg om ideologi eller idegrunnlaget til reformpolitikken, men mer om deres ståsted sett i relasjon til internasjonale maktperspektiver. Spennet mellom ideologisk begrunnet erkjennelse og en «realistisk erkjennelse» blant de sentrale aktørene er sjelden vanntett. Dette gjelder for både aktørene i Praha på 1960-tallet, og de i Moskva 20 år senere. Realpolitiske skoleretninger og de idealistiske, betoner ideologi forskjellig, og følgelig blir de historiske politiske aktørene også vurdert på forskjellig vis av ulike samfunnsforskere.

I grove trekk kan man trekke fram to hovedlinjer rundt meningsdannelsen av reformkommunismen til Dubček- og Gorbatsjov-regimene. Den ene framhever postulatet at det ikke finnes noen frihet i sosialismen, slik den framsto i Øst-Europa i marxist-leninistisk forkledning. Frihet og pluralitet, oppgivelse av kommunistpartiets maktmonopol, var aldri en del av deres bevisste linje. Frigjøringsaspektet kom utenfra, fra under, og ble nærmest påtvunget reformatorene. Legitimering av reformpolitikken var avhengig av folkelig støtte. Nettopp denne legitimeringen ble retningsgivende, helt til man kom til et punkt der

illusjonene ble avkledd gjennom å ikke kunne innfri folkets stadig voksende frihetsønsker, nasjonale vyer og ikke minst gjennom dets manglende økonomiske effektivitet¹⁴⁸.

Den andre hovedlinjen har et mer positivt syn på sosialismen. Den humanistiske delen av sosialismen inneholdt en moralsk og etisk dimensjon. I sin kjerne var sosialismen en sosial og politisk frigjøringsideologi. For disse mislyktes Prahavårens reformpolitikk og Ny Tenkning, på grunn av ytre omstendigheter rundt det maktrelasjonelle, både internt og internasjonalt og for Sovjetunionens del var i tillegg korrupsjon og økonomisk stagnasjon en faktor. Manglende legitimering skyltes med andre ord ytre omstendigheter mer enn moralske dimensjoner.

Historiske forklaringer blir da knyttet til aktørenes intensjoner og handlinger framfor å se på sammenbruddet som noe iboende i ideologien eller systemet. Slikt sett kan det framstå som et paradoks at de som var vennlig innstilt til sosialismen som ideologi, forsøker i ettertid å nedtone det ideologiske aspektets rollefunksjon i forklaringen på reformkommunismens manglende suksess. For det var nettopp denne rollefunksjonen i utgangspunktet, og sosialismens mangler, som var Dubček og Gorbatsjovs drivkraft for sitt reformarbeid, i alle fall offisielt sett¹⁴⁹. De så begge et moralsk eller åndelig forfall innad i sine sosialistiske samfunn, og ønsket å gjøre noe med det gjennom reformer, men aldri å oppgi eller avvikle sosialismen tross dets mangler.

Uavhengig av om en bruker kausale eller intensjonale forklaringstyper, så viser det hvor komplisert det er å begrense en fortelling omkring sosialismens ideologi i tid og rom.

Reformkommunismens kollaps i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionen kan begrenses i tid og rom gjennom en strukturert fortelling på kausal basis, men vil den da kunne gi en fullgod forståelse, slik jeg spurte i innledningen? Nettopp gjennom komparasjon av reformkommunismen i de to landene får man som nevnt fram en større helhetsfortelling som kanskje bidrar til mer utdypende forståelse for den sosialistiske ideologien som system i det østlige Europa. Faren med en slik funksjonell forklaring omkring det kommunistiske systemet

¹⁴⁸ Ivan Sviták, *The unbearable burden of history: the sovietization of Czechoslovakia*. Bd. 3. (Praha: Academia, 1990).

Tereza-Brîndusa Palade, «Post-Marxist Mentality and the Intellectual Challenge to Ideology after 1968». I *Promises of 1968*, redigert av Vladimir Tismaneanu, NED-New edition, 1., (Central European University Press, 2010), 200 – 205.

¹⁴⁹ Brzechczyn, «Polish Discussions on the Nature of Communism and Mechanisms of Its Collapse: A Review Article», 828 – 55.

Her diskuteres kommunismens natur og mekanismene for dets kollaps, hvor det bl.a. hevdes at det å miste troen på den kommunistiske ideologi i Øst-Europa var universell både blant lederskapet og folket som helhet. Denne fulgte grovt skjematisk en kronologisk nedadgående kurve der kommunistiske ledere i løpet av noen tiår gikk fra å være hengivne troere til opplyste troere som anså reform som nødvendig, og til slutt ende opp som desillusjonerte kynikere.

som helhet, er faren for å miste øye på det singulære, det enerådende og unike i hvert av de kommunistiske statene.

Med dette utgangspunktet vil jeg hevde at ideologi var viktig for både aktørene fra Prahavåren og Ny Tenkning, men var den like fullt aller viktigst for Gorbatsjov og teamet rundt han? I alle fall med tanke på bevaring og overlevelse av Sovjetunionen som stat. Spesielt i årene rundt 1987-89 utgjorde ideologi en sterk påvirkningskraft for den sovjetiske reformpolitikken, både innenrikspolitisk og i enda større grad utenrikspolitisk. Gorbatsjovs ideologiske taler rundt Ny Tenkning i disse årene var konkret rettet og argumentert ut fra leninistiske grunnprinsipper og sitater fra Lenin. Fra 1990 ble ikke Lenin lengre brukt like hyppig som referansepunkt. Hvorvidt dette skyldtes endringer i Gorbatsjov og hans støttespilleres holdninger, eller om dette reflekterte en erkjennelse at leninismen ikke hadde den samme legitimeringsappell i den sovjetiske befolkningen som tidligere, er ikke avklart. Sentrale aktører i kommunistpartiet har hevdet at de mistet sin kommunistisk tro mot slutten av 1980-tallet, bl. a Boris Jeltsin¹⁵⁰.

Likevel er det nettopp i den utenrikspolitiske orienteringen av Ny Tenkning at den sosialistiske statusen og statslegitimeringen av Sovjetunionen ble forsøkt opprettholdt, samtidig som den mistet sin betydning innenlandsk.

Praha-vårens «sosialisme med et menneskelig ansikt» hadde overveiende større støtte i egen befolkningen, enn Gorbatsjovs politikk hadde i Sovjetunionen. Dubček hevdet i sin biografi: «Tidlig i 1967 lærte vi fra rapporter fra partiets distriktkomiteer at den offentlige stemning i slovakiske og tsjekkiske landområder var i økende grad utålmodig og for forandringer»¹⁵¹. Sånn sett hadde «sosialisme med et menneskelig ansikt» i utgangspunktet en større legitimerende base å utfolde seg fra. Like fullt framstod Prahavårens reformkommunisme som vagere, og er mer omsluttet av praktiske, realpolitiske kompromisser med folket. Ikke minst på grunn av avhengigheten til Moskva. Mens Ny Tenkning var toppstyrt, hadde «sosialisme med et menneskelig ansikt» retning både fra under og fra over.

Dette var Prahavårens janusansikt. Innenlandsk støtte i befolkningen framsto i et slags interaksjonsforhold med avstandstagen fra Moskva, noe som Dubček og hans støttespillere i kommunistpartiet synes å bli klar over. Panikken som synes å ha utspilt seg i partiledelsen etter Vaclav Vaculiks 2000 ord manifeste som ble publisert i tre sentrale tsjekkosllovakiske aviser den 27.juni, gjenspeiler dette: «det har i det siste vært store faresignaler rundt

¹⁵⁰ Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*, 83 – 84.

¹⁵¹ Dubček, *Alexander Dubček: en selvbiografi*, 112.

muligheten at fremmede styrker vil intervensere i vår utvikling. Uansett hvilke høyere krefter som vil møte oss, alt vi kan gjøre er å stå ved våre posisjoner, oppføre oss sømmelig, og ikke initiere noe selv. Vi kan vise vår regjering at vi står bak den»¹⁵². Vaculik advarte mot å la sovjetisk press reversere reformprosessen, og indirekte satte han det tsjekkosllovakiske og det sovjetiske lederskapet opp mot hverandre. Presidiet i det tsjekkosllovakiske kommunistpartiet utstedte en resolusjon som fordømte «2000 ord», til tross for manifestets velvilje til Dubčeks reformarbeid.

Prahavårens reformer hadde med andre ord en legitimering fra folket, men den utgjorde samtidig en slags sosial kontrakt hvor den universelle appellen rundt humanistiske og demokratiske aspekter ved den tsjekkosllovakiske reformsosialismen rettet seg mot kulturell og nasjonal egenart. «Sosialisme med et menneskelig ansikt» hadde en tvetydighet med seg, den sovjetiske leninistiske varianten hadde mangler og var ikke ønskelig i Tsjekkoslovakia.

Den britiske historikeren Kieran Williams konkludert som nevnt med at Bresjnev valgte å intervensere i august 1968 på grunn av manglende tillitt til lederskapet i Praha, på et personlig nivå. Denne mistilliten oppsto på grunn av partiledelsen i Praha sitt behov for folkelig støtte som gjorde at de mistet kontroll på egen reformpolitikk, sett med Moskvas øyne. Ifølge Kreml var Prahavårens reformkommunisme indirekte styrt fra under og fjernet seg fra opprinnelig sosialisme, og den ble følgelig stemplet som en kontrarevolusjon.

Eiendommelig nok var dette et syn som gjenspeiles av Gorbatsjov før 1989. I en privat samtale med den tsjekkosllovakiske partilederen Miloš Jakeš i april 1989, sier den sovjetiske partilederen, «du vet vår posisjon. Jeg har alltid gjentatt at i januar (1968) så ble problemene møtt på korrekt vis. Men, på sommeren, så beveget ting seg mot kontrarevolusjon»¹⁵³.

Mente han det, eller valgte Gorbatsjov av strategiske årsaker og ikke fordømme de tsjekkosllovakiske «normaliseringspolitikkerne» etter 1968, som enda satt med makten i begynnelsen av 1989. En Sovjetleders innrømmelser av den moralske feilaktigheten av intervensjonen, ville umiddelbart ha delegitimert partiledelsen i Praha. Ut over sommeren 1989 endrer Gorbatsjov retning.

¹⁵² Navratil, Byrne, og Kornbluh, red. «The “Two Thousand Words” Manifesto, June 27, 1968». I *The Prague Spring, 1968*.

¹⁵³ Kouba, «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev’s foreign policy», 182.

I samtale med Zdenek Mlynář på 1990-tallet hevdet Gorbatsjov at lærdommen fra intervensjonen hadde hatt stor innvirkning på hans syn om at bruk av vold for å løse indre affærer i satellittstater var utelukket¹⁵⁴. Gorbatsjov har i tillegg hevdet at en reise til Tsjekkoslovakia i 1969 åpnet hans øyne for hvordan Sovjetunionen hadde ydmyket en hel nasjon, og han så selv hvordan alle vendte ryggen til den delegasjonen han var en del av¹⁵⁵.

Følgelig fikk reformkommunismen i Praha og Bratislava en stadig klarere dimensjon av hjemlig eller nasjonalt rettet sosialisme. Den fikk et preg av et forsøk på å tilrettelegge sosialismen til tsjekkosllovakiske sosiale, økonomiske og kulturelle forhold. Dette innebar naturlig nok en tilbakevending, før en ny retning og orientering for framtiden ble satt. På 1960-tallet var de ikke alene om dette i den sosialistiske verden. Moskva hadde allerede mistet sitt hegemoni som samlingspunkt for verdenssosialismen. Kina var som tidligere nevnt en utfordrer, mens nasjonalistisk orienterte sosialistiske land i Europa var Jugoslavia, Albania og Romania gode eksempler på¹⁵⁶.

I et helhetlig perspektiv så kunne den tsjekkosllovakiske reformkommunismen vurderes som en slags emansipatorisk politikk, basert på en moralsk overbevisning at den kommunistiske ideologi kunne reformeres uten å bryte med strategiske og geopolitiske forhold. I så måte lå det en ideologisk begrunnet overbevisning bak om, at dens teknokratiske og humanistiske aspekter var godt fundamentert. Men er dette ensidige idemessige vurderinger som i for stor grad unnviker å ta realpolitiske aspekter til grunn i en helhetsvurdering av Prahavåren? Det originale med Prahavåren er kanskje nettopp dette møtet mellom folket og den kommunistiske partiledelsen på den ene siden som bidrar til å legitimere den sosialismen som deler av de sistnevnte ønsker å reformere. I hovedsak betinges den av en hovedfaktor, og det er avstandstaken eller motstandskraft fra Moskvas eventuelle pressmidler. Var det tsjekkosllovakiske folkets oppslutning til reformpolitikkerne betinget av felles ideologiske holdninger, eller var den mest pragmatisk og rettet mot realpolitiske omstendigheter? Dette ble aldri avklart, men kanskje var den pluralistiske karakteren av «sosialisme med et menneskelig ansikt» mest av alt et pragmatisk kompromiss. Folkets ønsker var knyttet til

¹⁵⁴ Mikhail Gorbachev, og Zdeněk Mlynář, *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. Oversatt av George H. Shriver. (New York: Columbia University Press, 2002).

¹⁵⁵ Kouba, «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev's foreign policy», 180.

¹⁵⁶ Mark Kramer, «The Kremlin, the Prague spring and the Bresjnev doctrine». I *Promises of 1968: crisis, illusion and utopia*, redigert av Vladimir Tismaneanu (Central European University Press, 2010).

frihet, demokrati og høyere levestandard. Disse ønskene var alminnelige i Vest-Europa, og eksisterte også i Tsjekkoslovakia i mellomkrigstiden. Radikale unge 68`ere fra Vest-Europa på besøk i Tsjekkoslovakia var overrasket hvor lite engasjert den jevnaldrende tsjekkosllovakiske generasjonen var i marxistisk teori og radikalt politisk engasjement. Det vestlige forbrukersamfunnet var en større drivkraft¹⁵⁷. Det samme skulle vise seg i Sovjetunionen 20 år senere.

Historikeren Vladislav Zubok har omtalt Gorbatsjovs reformpolitikk som drevet fram av ideologisk hybris eller overmot, hvor suksess på hjemmebane ville framstå som et eksempel til etterfølgelse for andre sosialistiske stater. Hans perspektiv var i motsetning til reformatorene i Praha, rettet mot både den innenrikspolitiske og internasjonale arena¹⁵⁸.

Det som framstår som felles for Dubčeks og Gorbatsjovs menn og kvinner er at de hjemlige reaksjonene rundt Stalins forbrytelser ble betydningsfulle for de nye reformideene. I disse post-stalinistiske refleksjonene framstår Stalin-periodens ugjerninger som ødeleggende for sosialismens rykte og handlingspotensiale. Tidsforståelsen beveger seg i tillegg fra en lineær linje bunnet av historisk materialisme, til en syklisk hvor det blir nødvendig å «rette opp» historiske feilgrep. Dette innebar for det første en fornyelse og aktivisering av de leninistiske partiene som pådriver for historisk utvikling, og blir en felles nevner for reformprosessene under Prahavåren og Ny Tenkning. Samtidig ville en slik fornying av sosialismen bære preg av å være en korreksjon, som indirekte utfordret ufeilbarlighetskomplekset til de leninistiske partiene.

Starten på disse refleksjonene kommer klart fram når det gjelder de tsjekkosllovakiske reformprosessene som påbegynner tidlig på 1960-tallet. Her er kronologien nokså enkel å avdekke. Gorbatsjovs utgangspunkt er vanskeligere å resonere seg fram til. Men gjennom å se nærmere på Gorbatsjovs ideologiske taler, så framstår alltid Stalin (og Bresjnev) som syndebukkene som styrte den politiske, moralske og økonomiske politikken bort fra den opprinnelige marxist-leninismen som Lenin sto som garantist for¹⁵⁹. De fleste av Gorbatsjovs viktigste rådgivere hadde sine formative år på 1960-tallet under Khrustsjovs korte tøversperiode. Mange av disse var som nevnt tilknyttet den såkalte Praha-klubben gjennom bl.a. det Praha-baserte, men internasjonalt orienterte tidsskriftet *Problemy Mira i Sotsializma* (Problemer i fred og sosialisme). Her fikk de tilgang til andre europeiske ideer rundt

¹⁵⁷ Jan Kavan, «Czechoslovakia 1968: Revolt or Reform? 1968-A Year of Hope and Non-Understanding». *Critique (Glasgow)* 36, nr. 2 (2008): 289–301. <https://doi.org/10.1080/03017600802185415>.

¹⁵⁸ Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*, 89.

¹⁵⁹ Mikhail Gorbatsjov, «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988».

sosialistiske refleksjoner og tilgang til nye kontaktnett. Mange av elementene i humanistisk sosialisme er felles for Dubček og Gorbatsjov og stammer fra opprinnelig marxistisk litteratur og senere fortolkninger av denne, også av sosialdemokratiske ideer.

Nylesningen av Karl Marx sine skrifter innebar blant annet en orientering mot «den unge Marx» og hans mer humanistiske perspektiver fra første halvdel av 1840-tallet. For en del tsjekkosllovakiske intellektuelle i kommunistpartiet på 1960-tallet så man i kampen for destaliniseringen, at i de marxistiske røttene fantes en mer åpen marxisme fri fra leninistisk innhold. Denne tidlige marxismen gjenspeilte naturlig nok de historisk-kulturelle røttene til den tsjekkiske og slovakiske sosialismen. Lenin og Stalin representerte det russiske avtrykket i sosialismen. Det er nærliggende å anta at russiske intellektuelle på 1960-tallet har fått impulser fra ikke-leninistisk marxisme. Historikeren Zubkov hevder at Gorbatsjov leste «den unge Marx» for første gang sommeren 1987¹⁶⁰. Samtidig hevder han at den teoretiske fundamenteringen til de sovjetiske røttene gjennom Lenin lå fast.

Innebar reformkommunisme et ønske om legitimering gjennom det universelle?

Marxistisk universalisme, global eller nasjonal forankring?

Lenins utgangspunkt for revolusjonen i 1917 var nærmest utelukkende basert på ideen at den bolsjevikiske revolusjonen ville spre seg til resten av Europa, ikke minst til Tyskland. Den var ment å være en verdensrevolusjon, hvor den bolsjevikiske kommunisteliten i Russland skulle vise vei for den internasjonale arbeiderklassen. Det antagonistiske klassekampaspektet var dets ideologiske fundament.

Etter Stalins «sosialisme i et land» konsept, framstår Khrustsjovs åpning til Vesten mer som en «vennskapelig rivalisering», hvor sosialismens endelige seier ville skje gjennom økonomisk og teknologisk strid. Innhenting av Vestens forsprang var en viktig bestanddel i dette målet omkring «utviklet sosialisme». Effektivisering av byråkratiet, teknologisk og økonomisk utvikling ble viktige suksesskriterier for oppnåelsen av «utviklet sosialisme». Interessant nok var dette konkurranseaspektet med Vesten som var så viktig for Khrustsjov, utelatt i stalinismen. Den tsjekkiske reformkommunisten Zdenek Mlynář, så tidlig på 1960-tallet at dette aspektet representerte en byrde eller utfordring for sosialismen i eget land¹⁶¹. Mens dette «eksemplets makt» hos Khrustsjov var teknokratisk og økonomisk orientert, i

¹⁶⁰ Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union*, 34.

¹⁶¹ David Priestland, *The Red Flag: Communism and the making of the modern world*. (Penguin UK, 2009), 342 – 343.

likhet med reformkommunistene i Tsjekkoslovakia, så fikk sistnevntes reformpolitikk stadig klarere preg av humanisme i tillegg til økonomi og teknologi.

Reformkommunistene i Tsjekkoslovakia var som kjent aldri noen enhetlig gruppe, men tvert om, hvor nettopp denne oppdelingen av teknokrater og humanister i partitoppen utgjorde en potensiell splittelse under Praha-våren. Samtidig favnet denne brede alliansen nettopp den bredden som kanskje trengtes for å kunne appellere til universelle idealer? God økonomi og muligheter å ta del i konsumsamfunnets goder var også viktig i likhet med generelle sivile rettigheter og større frihet. Legitimering gjennom begge kriterier er viktig for reformsosialismen suksess, men samtidig er det sistnevntes betydning som speiler dens internasjonale appell.

Konsentrasjonen omkring humanistiske elementer manglet i Khrustsjovs og Bresjnevs konsept rundt «utviklet sosialisme», til forskjell fra «sosialisme med et menneskelig ansikt». Mens Aksjonsprogrammet i Tsjekkoslovakia sitt aspekt av sosialistisk demokrati inneholdt klare humanistiske perspektiv, så hadde den også noen alvorlige mangler og utgjorde ikke demokrati slik den ble forstått i vest. Aktivering og involvering av folket skulle skje i regi av kommunistpartiets ønsker og målsetninger. Involveringen måtte samordnes med partiet, og ikke gjennom folkets «spontane» atferd. I dette lå også målet om opprettholdelse av kommunistpartiets maktmonopol. Kort sagt, paradoksalt nok omfattet det humanistiske innholdet og bildet av sosialismen under Praha-våren ingen sammensmelting med fritt demokrati, bare «deltakende» demokrati under partikontroll. Hvorfor var det slik?

Kildemateriale som i dag er tilgjengelig viser ikke bare bildet av generell elitisme i partitoppen, men også en genuin tro på at reformprogrammet kunne gjennomføres under en «sosialistisk legalitet»¹⁶². Den var ideologisk drevet, alltid relatert til ideen om det ansvarlige partiet, og dets rolle som veiviser for folket, og henspiller klart på leninistiske idealer. Dette idealet holder partiet som base for arbeiderklassen, i motsetning til opprinnelig marxisme hvor arbeiderklassen i seg selv er basen i den sosiale frigjøringskampen. I de opprinnelige tolkningene av marxismen omfattet denne frigjøringsprosessen en bekjempelse av såkalt falsk bevissthet, hvor representasjon og identifisering av arbeiderklassen ikke kunne skje utenfra, men komme fra arbeiderklassen selv. Under «sosialisme med et menneskelig ansikt» i 1968 er arbeiderklassen byttet ut med folket. Ifølge konstitusjonen av 1960 var Tsjekkoslovakia

¹⁶² Williams, og Krapfl. «For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s-1980s», 23 – 44.

allerede et klasseløst samfunn. Andre så konturene av en ny herskende klasse i partitoppene og statsapparatet rundt dem.

Humanistisk marxisme vs. fremmedgjøring.

Det er i dette spennet «sosialisme med et menneskelig ansikt» befant seg i, og måtte virke ut fra. Ifølge marxismen var Selvet betinget og formet av samfunnet, og mennesket kunne ta skjebnen i egne hender når kunnskap og sosial bevissthet var underlagt sosialismens frigjørende kraft. Men er den sosiale relasjonen mellom mennesket og samfunnet så avklart som marxisme eller senere kulturteorier vil ha det til? Hva innebar egentlig denne sosialismen med et menneskelig ansikt? Hva var dens avgjørende bestanddeler? I samspill med leninismen framsto den som vag og illusjonsfull. Det leninistiske preget i det samfunnet den skulle virke i var uavklart, samtidig som denne sosialismen med sitt løfte om «menneskelig ansikt» målbar en klar retning, nærmest et slags ikke-argumentert teleologisk perspektiv, et ufullendt perspektiv med universelle undertoner.

Gorbatsjovs reformkommunisme var derimot ikke underlagt de samme ideologiske restriksjonene. I utgangspunktet var rommet for å prøve seg fram gjennom feil langt større, men samtidig ville konsekvensene for de resultatene de frambrakte ha stor betydning for hele den sosialistiske blokken, i alle fall for Europas del. I spennet mellom en mer dogmatisk ideolog eller en vinglete idealist, er Gorbatsjov som regel regnet som det siste. Siden nåtiden har innhentet fortiden ser man i dag at arven fra hans reformpolitikk ikke ble bestående over tid. Gorbatsjovs ettermæle hviler på denne holdbarheten. Men gjør det han til en mindre ideolog? Gjennom nåtidens konfliktlinjer blir kanskje minnet og vurderingen av Gorbatsjov og hans reformideer mer bekreftende enn utdypende.

Det som var felles for begge reformbevegelsene, knyttes til det betydningsfulle legitimeringsaspektet. Makten måtte på en eller måte legitimeres dersom disse reformforsøkene skulle kunne lykkes. Fellesnevneren er mer pluralisme rundt avgjørelsesprosedyrene, mindre sentralisme, få bukt med ineffektiviteten i både det økonomiske og politiske, administrative livet gjennom å øke rommet og betingelsene for mer individualisme og eget initiativ. Kommunistpartiets ledende rolle i samfunnet måtte slikt sett rettferdiggjøres overfor folket. Kunne den det? Hvis ikke, ville selve fundamentet i den leninistiske kommunismen måtte settes under lupen.

Gjennom flere tiår hadde konsentrasjonen av makt til partitoppene fjernet partiet og folket fra hverandre. Det gjaldt begge nasjonene, noe som hadde medført utstrakt apati i befolkningen. Kommunistisk makt betød kommando og tvang, og er på mange måter arven fra både Lenin og Stalin. Oppgjøret som Khrustsjov tok mot Stalin, innebar i utgangspunktet at makt måtte forstås annerledes. Den måtte forstås i funksjonalistiske termer. I ytterste fall kunne makt og frihet kombineres, med det resultat at sosialismens potensiale kraft kunne komme til sin rett. Dette utgangspunktet er felles for Praha-vårens og Gorbatsjovs reformkommunisme.

Det er nettopp dette utgangspunktet som gjør reformkommunismens agenda likt i de to landene. De måtte forholde seg til de samme problemkompleksene, og på en forbløffende måte viser de hvor likt og hvor statisk eller monolittisk marxist-leninismen var i ulike politiske kulturer, ikke bare der og da, men også over tid. Den demokratiske utviklingen i begge landene «måtte» reguleres og ordnes og framstå som allmenngyldig for landets egen befolkning gjennom «eksemplets makt». Behovet for å framstå som «god» og idealistisk, og ikke bare realpolitisk eller praktisk er også et felles trekk.

Hvor kommer så dette behovet fra? Og hvorfor fikk «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning slik en internasjonal appell? Ideen om at maktutøvelse skulle reguleres og koples til frihet var på ingen måte noen nyhet. For Vaclav Havel utgjorde ikke «sosialisme med et menneskelig ansikt» noe annet enn en normalitet eller tilbakevending til Europa. Det var ikke noe ekstraordinært med den. For Milan Kundera var det motsatt. Prahavåren utgjorde et forbilde for resten av verden¹⁶³. Hvorfor disse uenighetene omkring reformpolitikken egenart, rollefunksjon og ideologiske appell? Hvorfor slik en uenighet rundt dens plassering i dikotomien makt og frihet, og i forlengelsen av denne, uenigheter rundt hvilke legitimitetsappeller den egentlig var i besittelse av?

Ved å se nærmere på «sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning, i sammenheng med hverandre, er det kanskje nødvendig å se disse i med utgangspunkt med partiets rettmessige krav på å styre samfunnet. Nettopp i dette problemkomplekset ligger kanskje noe av svaret på balansegangen mellom dets idealistiske appell og legitimeringspotensiale, men også svar på hvorfor denne balansegangen mellom idealisme og realisme ikke kunne frambringe en sosialisme som forbilde til etterfølgelse.

¹⁶³ Charles Sabatos, «Criticism and Destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1827–45. <https://doi.org/10.1080/09668130802434711>.

Den moralske orden omkring Partiets ledende rolle hadde i et stadig mer pluralistisk orientert samfunn måtte tilpasses den sosiale og politiske konsensus. Når denne konsensus forvitrer, er det bare to muligheter. Tilbakevending til kontroll gjennom kommando og tvang, eller en oppgivelse av prinsippet omkring Partiets ledende rolle. I Tsjekkoslovakia ble den førstnevnte muligheten realiteten mellom 1968- 1989, og med det forsvant også Partiets framtidige muligheter for en ny legitim sosial kontrakt med folket. I Sovjetunionen oppga Partiet selv sin selvutnevnte lederrolle i 1990, i samspill med forvitringen av dets innenlandske legitimitetsgrunnlag. Vold var uaktuelt, blant annet fordi Partiets fortsatte moralske legitimitet kunne knyttes med den internasjonale appellen som Ny Tenkning hadde bidratt med. Kunne det utenrikspolitiske aspektet redde Partiets innflytelse og framtidige betydning?

Gorbatsjovs og Dubčeks reformpolitikk var begge avhengig av å styrke partiets rolle, samt å styrke sentralmakten for sin omstrukturering av samfunnet, både praktisk/organisatorisk sett, og ideologisk sett. Samtidig opererte denne konsensus med folket i en slags balansegang med ideer og målsetninger om mer pluralisme i samfunnene. Essensen i Ny Tenkning og Praha-vårens reformarbeid var desentralisering og en harmonisering av en demokratisering som var «styrt ovenfra» med en lojal mottakergruppe (folket) som responderte positivt «fra under». Denne organiske solidariteten skulle med andre ord legitimere Partiet. I tillegg til denne innenlandske solidariteten, lå det som nevnt også en global appell. I Ny Tenkning er denne konkret og «tidsriktig» argumentert for i globalismens tidsalder. «Sosialisme med et menneskelig ansikt» er langt mer uavklart og mindre målrettet.

Hovedlinjene i Aksjonsprogrammet ligger nokså klare. Som nevnt har den allikevel vært utsatt for mye kritikk i ettertid, og er blant annet sett på som inkonsekvent og vag. Kanskje er en av forklaringene at den allerede i april 1968 var blitt passé, i forhold til deler av befolkningens forventninger.

Reformatorene under Prahavåren ønsket ikke demokratisering i form av politisk pluralisme, men de ønsket liberalisering og opprettholdelse av det kommunistiske systemet. Denne liberaliseringen siktet, som tidligere nevnt, mot effektivisering av statsstyret gjennom bl.a. desentralisering av kommunistpartiets administrative oppgaver. I tillegg var den moralske dimensjonen viktigere enn tidligere. Humanistiske aspekter innen sosialismen ble vektlagt, både gjennom angrep på stalinismen, men også ved å vende seg mer mot opprinnelige marxistiske teorier og «den unge Marx». Her fant de også tilbake til sine nasjonale spor i sin sosialistiske orientering. Den sosialdemokratiske dimensjonen hadde vært betydningsfull i Tsjekkoslovasias tidligste fase. Også i det tsjekkoslovakiske kommunistpartiet hadde de

originale marxistiske doktrinene, som mange vestlige sosialistiske partier lente seg til, hatt en modererende effekt på de revolusjonære leninistiske aspektene før 2. verdenskrig.

Sosialismen hadde hatt mange fasetter i Tsjekkoslovakia, et viktig var det egalitære elementet med røtter i tidlig marxisme og som harmonerte med tsjekkoslavisk arv.

I tillegg lå utenrikspolitikken urørt. Praha framholdt sin lojalitet til Warszawapakten og Moskvas posisjon internasjonalt. Prahavåren handlet om indre reformer, men prosessene rundt disse ble «selvgående» gjennom trykk «fra under». Den folkelige oppslutningen ble legitimerende for partilederskapet både nasjonalt og internasjonalt, og med denne oppstod det samtidig uklare linjer mellom de som innad i partiledelsen støttet reformarbeidet og de mer ortodokse. Kanskje var det denne humanistiske tradisjonen og den pluralistiske dimensjonen av sosialismen som avspeilte seg i den folkelige aktiviteten fra under? Og som bidro til å komplisere partitoppenes veivalg innad i det tsjekkoslaviske kommunistpartiet.

Dette var en tradisjon som var fremmed for Russland. Gorbatsjovs reformkommunisme hadde et annet kulturelt og historisk utgangspunkt. Lenin var Gorbatsjovs store ledestjerne. I mange av Gorbatsjovs ideologiske taler kommer ufeilbarlighetskomplekset rundt Lenin fram.

Manglene i Sovjetkommunismen skyldtes feilgrepene til Stalin og Bresjnev, men ved å vende seg tilbake til Lenins doktriner, kunne den rette kursen for sosialismen stakes ut igjen.

Kapittel 6. Konklusjon.

«Sosialisme med et menneskelig ansikt» og Ny Tenkning er i ettertid blitt gitt et bilde av mislykkethet og utopisme. Blant de to grovt inndelte skoleretningene som forsker på internasjonale relasjoner i dag, har aktørene i den realpolitiske retningen utvidet sitt repertoar fra klare materialistiske perspektiver relatert til maktspektet til også å omfavne idemessige faktorer. Realpolitiske forskere bruker noen ganger de idemessige faktorene på en annen måte enn de idebaserte, konstruktivistiske tenkerne.

For realister er idealistiske mål en maktrelatert faktor, men ofte med en negativ moralsk klang av korstog, forsøk på å innprente vestlige regimetyper i den tredje verden, hevdelse av amerikansk eller russisk eksepsjonalisme. Kort sagt, hybris og idealisme slås sammen. Dette er en del av bildet i dag. Samtidig er grenselinjene mellom negative idealistiske mål og de positive, gjerne knyttet til universelle verdier, fremdeles til stede.

Ville bildet av Ny Tenkning og «Sosialisme med et menneskelig ansikt» sett annerledes ut fra dagens internasjonale ståsted? Begge elementene av ideologisk hybris og universelle verdier var bestanddeler i disse kommunistiske reformprosessene. Dette blir et hypotetisk spørsmål, men sannsynligvis ville dette såkalte ideologiske hybris fremdeles blitt vurdert positivt i den internasjonale verden i dag også, selv om ideer ofte bærer et preg av noe ekspansjonistisk over seg. Men i sine respektive land er disse reformforsøkene fremdeles underlagt et gjennomgående negativt bilde. I Russland assosieres etterspillet etter den påbegynte reformprosessen som et nasjonalt trauma. I Tsjekkia og Slovakia er meningene delte, hvor Prahavåren for en del slovakene betydde mer frihet. Samtidig er det en splittelse i befolkningen om hvorvidt Prahavåren på den ene side ga det endelige beviset at det aldri fantes og kunne bli noen frihet i sosialismen, mens den for andre gjenspeilte en moralsk kontinuitet hvor frihet og sosialisme kunne forenes, under andre geopolitiske omstendigheter. Utopi eller mulighet. Frihet fra, eller i sosialisme. ¹⁶⁴.

Hvilket uttrykk hadde disse reformkommunisme? Hvor stammet ideene deres fra, og hvilke bestanddeler besto dets humanistiske appell av? Var de like med opphav i de samme røttene og kildene i marxismen? Hadde de andre og ytre avtrykk? Helt sentralt var selve bortfallet av

¹⁶⁴ Jiří Pehe «The Prague Spring 1968: Post-Communist Reflections», i *Promises of 1968*, redigert av Vladimir Tismaneanu, 167–78. Budapest, Hungary: Central European University Press, 2022.
<https://doi.org/10.1515/9786155053061-010>.

den antagonistiske klassekampen, både nasjonalt og internasjonalt. Med dette var ikke arbeideren, bonden eller mennesket i sin helhet bundet opp som en aktør i en deterministisk, avklart historisk og sosial prosess med en målrettet framtid. Der var både fortid og framtid lukket. Den humanistiske marxismen, etter bortfallet av klassekampen, representerte en åpning og utvidelse av menneskets handlingsrom. Fra å være en «lukket kategori» i en lineær tidslinje, åpnet rom og tid seg, og med det mulighetene for større individuell frihet og mulighet til å betrakte fortid og framtid syklisk. Dette humanistiske elementet var representert i både Ny Tenkning og i «sosialisme med et menneskelig ansikt», og utgjorde i seg selv ikke noe særegent. Den innebar ikke noe ekstraordinært, men kun et uttrykk av tilbakeføring til normalitet rundt universelle menneskelige verdier, som Havel uttrykte det. Bortfallet av transcendentale krefter som lå utenfor den individuelle kontroll, gjennom aspektet av historisk dialektikk, representerte med andre ord en frigjøring og tilbakeføring av kontroll.

Men bortfall av klassekampen har en annen side. Idemessig representerer denne ikke bare oppgivelse, men like gjerne en fullbyrdelse av kommunismens mål, det klasseløse samfunnet. Prahavåren og Ny Tenknings humanistiske aspekter hviler på slike tvetydigheter. Var det i denne underliggende idealistiske posisjonen Kundera befant seg, da han vurderte Prahavåren så annerledes enn Havel, gjennom sitt uttrykk av nasjonal eksepsjonalisme¹⁶⁵?

Forskjellen på Ny Tenkning og «sosialisme med et menneskelig ansikt» ligger i det idemessige utgangspunktet og på hvilken måte og retning ideene ble tenkt brukt. Prahavårens reformprosess hadde retning begge veier. Det opprinnelige initiativet kom fra reformvennlige politikere og fra intellektuelle, både marxister og ikke-marxister. Etter hvert ble det folkelige engasjementet på grasrotnivå, og ikke minst den popularitet Dubček, Císař og andre reformpolitikere ble møtt med, styrende for utviklingen videre. Denne støtten hadde nok både nasjonale undertoner, men var også rettet mot universelle frihetsidealer og menneskets ansvar i samfunnet. Prahavåren fikk et revisjonistisk, men bredt uttrykk. Der den var fremtidsorientert for den kommunistiske eliten, hadde den et mer tilbakeskuende element i folket, til en demokratisk fortid. Tvetydighetene finnes i både retning og i det idemessige. Ny Tenkning hadde en annen retning og mål, men framstod som like uklar. Dens ønske om å endre innholdet i det globale samfunnet var humanistisk inspirert, men representerte samtidig en orientering til leninistiske trekk i både valg av ide og glød. Menneskeheten utgjorde en kollektiv, global universell enhet. Det universelle ligger i helheten som kan oppnås i framtiden, og mindre i tilbakeføringen av det helhetlige i fortiden.

¹⁶⁵ Sabatos, «Criticism and Destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968».

Samtidig som moderniseringen og lovene i historisk materialisme ble tatt for gitt blant de kommunistiske lederne, var «sosialisme med et menneskelig ansikt» gjennom befolkningens aktive engasjement og støtte av denne, veien bort fra fremmedgjøring. Det er mulig at dets innhold var vagt i seg selv, men kanskje var det viktigste i den hvordan den ble tolket og forstått. Det var her den fikk mening og gitt et universelt innhold, utenfor de usynlige lovenes rekkevidde. Kanskje var «sosialisme med et menneskelig ansikt» en reformkommunisme på avveie, som etter hvert fikk den et slags universelt emansipatorisk element både nasjonalt og fra den humanistiske «innsiden», mens Ny Tenkning var utadrettet og skulle intensjonelt sett legitimeres universelt gjennom «det gode eksempel» i en ny global verdensorden.

Det kan synes som om «sosialisme med et menneskelig ansikt» hadde en nærmere nasjonal forankring i nasjonal identitet enn Ny Tenkning, men at begge reformkommunismene hadde en mobilisering rundt universelle, fremtidsrettede idealer. «Sosialisme med et menneskelig ansikt» hadde både en syklisk og lineær retning, med elementer av reformpolitikernes tro på marxismens lover, samtidig som den hadde en innadrettet horisont mot det universelle i enkeltmenneskets humanistiske og emansipatoriske behov. Som den tsjekkiske filosofen Jan Patočka sa det «kilden for den politiske orden var nødt å komme utenfra, utenfor den politiske sfæren». Ny Tenkning fant sin universalitet i det kollektive i den globale verden.

Litteraturliste

Primærkilder

- Arias-King, Fredo. «Perestroika Began in Prague: Interview with Yevgeny Ambartsumov: Part I». *Demokratizatsiya (Washington, D.C.)* 17, nr. 4 (2009): 373.
- Bischof, Günther, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, red. «Appendix 3: 'Secret' Memorandum: Eugene V. Rostow to Dean Rusk, 10 May 1968». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Lanham: Lexington Books, 2010.
- Bogomolov, Oleg. «East-West Relations and Eastern Europe (An American-Soviet Dialogue). The Soviet Perspective». *Problems of Communism* 37, nr. 3–4 (1988): 60–67.
- CPSU Congress. «CPSU Programme Statement, July 1990». I *Soviet Society under Perestroika*, redigert av David Stuart Lane, 2nd ed. London, New York: Routledge, 1992.
- Dubček, Alexander. *Alexander Dubček: en selvbiografi*. Oversatt av Per Malde. Oslo: Aschehoug, 1993.
- Gorbachev, Mikhail. «Closing speech. The 27th Congress of the Communist Party of the Soviet Union.» *Soviet News*, 6. mars 1986. <https://www.marxists.org/history/ussr/government/party-congress/27th/gorbachev-closing-speech-27th-cpsu-congress.pdf>.
- Gorbatsjov, Mikhail. «For en fornyelsens ideologi, for revolusjonær omlegging: talen på plenarmøte i sentralkomiteen i Sovjetunionens kommunistiske parti 18. februar 1988». Novostis forlag, 1988. Nasjonalbiblioteket. [https://www.nb.no/search?q=oaiid:"oai:nb.bibsys.no:990937106584702202"&mediatype=bøker](https://www.nb.no/search?q=oaiid:).
- Mandler, Emanuel. *Benešovy dekrety: proč vznikaly a co jsou*. Praha: Libri, 2002.
- Mlynář, Zdeněk. «Zdeněk Mlynář's Contribution to the Action Program: The Leading Role of the Party: A Guarantee of Socialist Progress». I *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*. London: C. Hurst & Co., 1980.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Cable to Moscow from Soviet Ambassador to Warsaw Averki Aristov Regarding Władysław Gomułka's Views on the Situation in Czechoslovakia, April 16, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.34>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Cables from the Czechoslovak Ambassadors in London and Washington on U.S. Reactions to the Situation in Czechoslovakia, August 10–12, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.90>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Letter from Leonid Brezhnev to Alexander Dubček Inviting a ČSSR Delegation to the USSR, March 16, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.22>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Speeches by Leonid Brezhnev, Alexander Dubček, and Aleksei Kosygin at the Čierna Nad Tisou Negotiations, July 29, 1968 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.76>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Stenographic Account of the Dresden Meeting, March 23, 1968 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.23>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «The CPCz CC Action Program, April 1968 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.29>.

- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «The “Letter of Invitation” from the Anti-Reformist Faction of the CPCz Leadership, August 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.84>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «The “Two Thousand Words” Manifesto, June 27, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.54>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Transcript of Leonid Brezhnev’s Telephone Conversation with Alexander Dubček, August 13, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.93>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Remarks by Leonid Brezhnev at a Meeting of Top CPCz Officials, in Prague, December 9, 1967 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.11>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «Transcript of the Warsaw Meeting, July 14–15, 1968 (Excerpts)». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.63>.
- Navratíl, Jaromir, Malcolm Byrne, og Peter Kornbluh, red. «“What Lies Ahead,” by Josef Smrkovský, February 9, 1968». I *The Prague Spring, 1968*. Central European University Press, 1998. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7ch.18>.

Sekundærkilder

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London: Verso, 1991.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Oversatt av Samantha Power. New York: Schocken, 2004.
- Baehr, Peter. «Movement, Formation, and Maintenance in the Soviet Union. Victor Zaslavsky’s Challenge to the Arendtian Theory of Totalitarianism». I *Totalitarian Societies and Democratic Transition*, redigert av Vladislav Zubok og Tommaso Piffer, 17–52. Budapest, Hungary: Central European University Press, 2022. <https://doi.org/10.1515/9789633861325-002>.
- Bischof, Günter, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. «Introduction». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günter Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, xii–xii. Lanham, MD: The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2010.
- Bischof, Günter, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler, red. *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Lanham, MD: The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2010.
- Bracke, Maud. «French Responses to the Prague Spring: Connections, (Mis)Perception and Appropriation». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1735–47. <https://doi.org/10.1080/09668130802434331>.
- Brzezczyn, Krzysztof. «Polish Discussions on the Nature of Communism and Mechanisms of Its Collapse: A Review Article». *East European Politics and Societies* 22, nr. 4 (2008): 828–55. <https://doi.org/10.1177/0888325408316535>.
- Checkel, Jeff. «Ideas, Institutions, and the Gorbachev Foreign Policy Revolution». *World Politics* 45, nr. 2 (1993): 271–300. <https://doi.org/10.2307/2950660>.
- Emerson, Rupert. «Nationalism and Political Development». *The Journal of Politics* 22, nr. 1 (1960): 3–28. <https://doi.org/10.2307/2126586>.

- Goff, Jacques Le. *The Medieval Imagination*. University of Chicago Press, 1992.
- Gorbatsjov, Mikhail. *Perestrojka: nytenkning for vårt land og verden*. Oversatt av Ernst W. Poleszynski. Ny utvidet utg. Oslo: Damm, 1988.
- Gorbachev, Mikhail. *The New Russia*. Oversatt av Arch Tait. Cambridge, 2016.
- Gorbachev, Mikhail, og Zdeněk Mlynář. *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. Oversatt av George H. Shriver. New York: Columbia University Press, 2002.
- Gorny, Maciej. «Past in the Future. National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography». *European Review of History = Revue Européenne d'histoire* 10, nr. 1 (2003): 103–14. <https://doi.org/10.1080/13507480303668>.
- Havel, Václav. «De maktesløses makt». I *Forsøk på å leve i sannhet: essays og taler, 1977-1990*, oversatt av Milada Blekastad. Oslo: Gyldendal, 1990.
- Heimann, Mary. *Czechoslovakia: The State That Failed*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2009.
- Heimann, Mary. «The Scheming Apparatchik of the Prague Spring». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1717–34. <https://doi.org/10.1080/09668130802434323>.
- Hoppe, Jiří, og Vítězslav Sommer. «How the ‘Richta Team’ Was Born: The Scientific and Technological Revolution and Political Decision-Making in Czechoslovak Reform Communism». *Zeitschrift Für Ostmitteleuropa-Forschung* 69, nr. 4 (2020): 495–518. <https://doi.org/10.25627/202069410849>.
- Kaplan, Karel. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945-1948*. C. Hurst & Co. Publishers, 1987.
- Kavan, Jan. «Czechoslovakia 1968: Revolt or Reform? 1968-A Year of Hope and Non-Understanding». *Critique (Glasgow)* 36, nr. 2 (2008): 289–301. <https://doi.org/10.1080/03017600802185415>.
- Kosík, Karel. *Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World*. Springer Science & Business Media, 2012.
- Kouba, Karel. «New thinking, the Prague Spring and Czechoslovakia: the role of ideas in Gorbachev’s foreign policy». *Politologica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, nr. 5 (2006): 171–94.
- Kramer, Mark. «The Kremlin, the Prague spring and the Bresjnev doctrine». I *Promises of 1968: crisis, illusion and utopia*, redigert av Vladimir Tismaneanu. Central European University Press, 2010.
- Kusin, Vladimir V. *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*. Soviet and East European Studies. Cambridge Eng.: University Press, 1971.
- Lane, David Stuart. *Soviet Society under Perestroika*. 2nd ed. London, New York: Routledge, 1992.
- Larson, Deborah Welch, og Alexei Shevchenko. «Shortcut to Greatness: The New Thinking and the Revolution in Soviet Foreign Policy». *International Organization* 57, nr. 1 (2003): 77–109. <https://doi.org/10.1017/S0020818303571028>.
- Lévesque, Jacques. *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. University of California Press, 1997.
- Machovec, Milan. *Ježiš pro moderního člověka*. Akropolis, 2003.
- McDermott, Kevin, og Matthew Stibbe. *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*. Springer, 2018.
- Mervart, Jan. «Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution». *Studies in East European Thought* 69, nr. 1 (2017): 111–26. <https://doi.org/10.1007/s11212-017-9279-8>.
- Mlynář, Zdeněk. *Night Frost in Prague—The End of Humane Socialism*. London: C. Hurst & Co., 1980.

- Navratíl, Jaromír, og Antonín Benčík, red. *The Prague Spring, 1968*. Budapest: Central European University Press, 1998.
- Nisonen-Trnka, Riikka. «The Prague Spring of Science: Czechoslovak Natural Scientists Reconsidering the Iron Curtain». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1749–66. <https://doi.org/10.1080/09668130802434612>.
- Palade, Tereza-Brîndusa. «Post-Marxist Mentality and the Intellectual Challenge to Ideology after 1968». I *Promises of 1968*, redigert av Vladimir Tismaneanu, NED-New edition, 1., 197–225. Central European University Press, 2010. <https://doi.org/10.7829/j.ctt1281xt.14>.
- Patman, Robert G. «Some Reflections on Archie Brown and the End of the Cold War». *Cold War History* 7, nr. 3 (2007): 439–45. <https://doi.org/10.1080/14682740701474899>.
- Pešek, Jan. «The Establishment of Totalitarianism in Slovakia after the February Coup of 1948 and the Culmination of Mass Persecution, 1948–1953». I *Slovakia in History*, redigert av Mikuláš Teich, Dušan Kováč, og Martin D. Brown, 284–98. Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511780141.019>.
- Petrov, Nikita. «Don't Speak, Memory: How Russia Represses Its Past». *Foreign Affairs (New York, N.Y.)* 97, nr. 1 (2018): 16–21.
- Petrov, Nikita. «The KGB and the Czechoslovak Crisis of 1968: Preconditions for the Soviet Invasion and Occupation of Czechoslovakia». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. Lanham: Lexington Books, 2010.
- Petrova, Margarita. «The End of the Cold War: A Battle or Bridging Ground Between Rationalist and Ideational Approaches in International Relations?» *European Journal of International Relations* 9, nr. 1 (2003): 115–63. <https://doi.org/10.1177/1354066103009001158>.
- Precan, Vilem. «Dimensions of the Czechoslovak Crisis of 1967-1970». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1659–76. <https://doi.org/10.1080/09668130802434299>.
- Priestland, David. *The Red Flag: Communism and the making of the modern world*. Penguin UK, 2009.
- Renner, Hans. *A History of Czechoslovakia since 1945*. London: Routledge Kegan & Paul, 1989.
- Richta, Radovan. *Komunismus a proměny lidského života: (k povaze humanismu naší doby)*. Čs. společ. PVZ, 1963.
- Richta, R. «Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce». *Sociologický časopis* 2, nr. 2 (1966): 146–86.
- Ruggenthaler, Peter, og Harald Knoll. «The Moscow ‘Negotiations’: ‘Normalizing Relations’ between the Soviet Leadership and the Czechoslovak Delegation after the Invasion». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. Lanham: Lexington Books, 2010.
- Rupnik, Jacques. «Utopias and “Normality”: 1968 Revisited Fifty Years On». *Slavic Review* 77, nr. 4 (2018): 890–96. <https://doi.org/10.1017/slr.2018.286>.
- Sabatos, Charles. «Criticism and Destiny: Kundera and Havel on the Legacy of 1968». *Europe-Asia Studies* 60, nr. 10 (2008): 1827–45. <https://doi.org/10.1080/09668130802434711>.
- Schwartz, Shalom H. «Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?» *Journal of Social Issues* 50, nr. 4 (1994): 19–45. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x>.
- Šik, Ota. «Praha-våren»: *perestrojkaen som forsvant : erindringer*. Oversatt av Zdenka Lejonová, Anne-Marie Smith, og Jon Alfred Smith. Bergen: J. W. Eide, 1988.
- Sikora, Stanislav. «Slovakia and the Attempt to Reform Socialism in Czechoslovakia, 1963–1969». I *Slovakia in History*, redigert av Mikuláš Teich, Dušan Kováč, og Martin D. Brown, 299–314. Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511780141.020>.

- Segert, Dieter. «An Unexpected Dawn: The Prague Spring and the Mechanism of Change in State Socialism». *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 16, nr. 2 (2008): 203–11.
- Skilling, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1976.
- Sommer, Vitezslav. «Are We Still Behaving as Revolutionaries?: Radovan Richta, Theory of Revolution and Dilemmas of Reform Communism in Czechoslovakia». *Studies in East European Thought* 69, nr. 1 (2017): 93–110. <https://doi.org/10.1007/s11212-017-9280-2>.
- Steury, Donald P. «Strategic Warning: The CIA and the Soviet Invasion of Czechoslovakia». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. Lanham: Lexington Books, 2010.
- Stibbe, Matthew, og Kevin McDermott. «The Prague Spring and Warsaw Pact Invasion Through the Soviet and East European Lens». I *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, redigert av Kevin McDermott og Matthew Stibbe, 1–22. Springer, 2018.
- Suraska, Wisła. *How the Soviet Union disappeared: An essay on the causes of dissolution*. Durham and London: Duke University Press, 1998.
- Sviták, Ivan. *The unbearable burden of history: the sovietization of Czechoslovakia*. Bd. 3. Praha: Academia, 1990.
- Taubman, William. *Gorbachev: His Life and Times*. Simon and Schuster, 2017.
- Tůma, Oldřich. «Reforms in the Communist Party: The Prague Spring and Apprehension about a Soviet Invasion». I *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, redigert av Günther Bischof, Stefan Karner, og Peter Ruggenthaler. Lanham: Lexington Books, 2010.
- Turner, John C., og Penelope J. Oakes. «The Significance of the Social Identity Concept for Social Psychology with Reference to Individualism, Interactionism and Social Influence». *British Journal of Social Psychology* 25, nr. 3 (1986): 237–52. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1986.tb00732.x>.
- Turner, Stephen. «The Prague Spring and the Illusion of Transformational Politics. In Memory of Fred Eidlin». *Sociologický Časopis* 54, nr. 3 (2018): 464–69.
- Valenta, Jiri. *Soviet intervention in Czechoslovakia, 1968: anatomy of a decision*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.
- Vardys, V. Stanley, og Judit B. Sedaitis. *Lithuania: The Rebel Nation*. HarperCollins Publishers, 1997.
- White, Stephen. *Gorbachev in Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Williams, Kieran. *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*. Cambridge: University Press, 1997.
- Williams, Kieran, og James Krapfl. «For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s-1980s». I *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, redigert av Kevin McDermott og Matthew Stibbe, 23–44. Springer, 2018.
- York, Richard, og Brett Clark. «Marxism, Positivism, and Scientific Sociology: Social Gravity and Historicity». *The Sociological Quarterly* 47, nr. 3 (1. august 2006): 425–50. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2006.00052.x>.
- Zubok, Vladislav M. *Collapse: The Fall of the Soviet Union*. Yale University Press, 2021.
- Zubok, Vladislav M. «Gorbachev and the End of the Cold War: Perspectives on History and Personality». *Cold War History* 2, nr. 2 (2002): 61–100. <https://doi.org/10.1080/713999954>.